

מיכל פרנקל, חנה הרצוג ויהודה שנהל קפיטליזם לאומי: בין מפעלי ים-המלח לעיר הוורדים

אין לראות חברה זו כמפעל פרטי רגיל כי אם כיצירה לאומית גדולה...
(משה נובומייסקי בטקס חנוכת "דשנים וחומרים כימיים" 1949 [לוי 1993]).

במקום חצי מיל של כופר היישוב, במקום הקופסה הכחולה, יש לעודד את כלל תלמידי ישראל לייצור ולייצא. מהו אתגר לאומי? אתגר לאומי הוא הנושא שבו מושם הדגש בחינוך הלאומי. ביום שבו המורה בבית-הספר יבחן את תלמידיו ושאל אותם אלו מוצרים מייצרת ומייצאת ישראל... הסימאות יהפכו למציאות... ביום שהייצור ליצוא ייהפך לאתגר של מערכת החינוך כולה, ניכנס בראש מורם מתוך ביטחון בעתידנו, לשנות ה-2000 (ורטהיימר 1992).

הציונות לא נגמרה... תעשיית הייצוא מהווה מפתח לחוסן הכלכלי שלנו ומנוף הכרחי לפיתוח הגליל והנגב (סטף ורטהיימר, מתוך מודעת פרסום ל"צור" – בית-הספר הגבוה לתעשיית יצוא, 7.6.1996).

מבוא

הצירוף "קפיטליזם לאומי" הוא הצמדה של ניגודים, הצמדה המגלמת את לבי-לבה של הדילמה המעסיקה אותנו בחיבור זה. לכאורה מייצגים הקפיטליזם והלאומיות – בהקשרה של האידיאולוגיה הדומיננטית בפלשתינה-א"י¹ – שני זרמים נוגדים וסותרים, שנשאייהם החברתיים נאבקים אלה באלה על מימוש האינטרסים שלהם. הקפיטליזם, על-פי גרסה זו, מקדם את האינדיבידואל בעל ההון, ואילו הלאומיות, בגרסתה הקולקטיביסטית הדומיננטית, שמה את הקולקטיב הלאומי בראש מעיניה. חיים ויצמן היטיב להביע ניגוד זה תוך שהוא מפנה אצבע מאשימה אל אחד מהבולטים בבעלי ההון ביישוב, פנחס רוטנברג: "הציונות, תכליתה האחת והיחידה היא הצלה ולא עשיית רווחים, אך יש מי שמפקירים את האינטרס של הציונות כדי לזכות ברווחים פרטיים או באינטרסים מקומיים" (שאלתיאל 1990, 386). אנו נטען במאמר זה כי למרות הניגוד המוצהר בין השניים, הפכה דווקא האידיאולוגיה ה"לאומית-סוציאליסטית", לכלי ביטוי עבור הקפיטליסטים ששילבו בה את טיעוניהם והפכו אותה, בתנאים מסוימים, ל"אידיאולוגיית תיעוש". אנו מקווים להראות כי דווקא קבוצת התעשיינים שהודרה – לפחות לכאורה – מן

* ברצוננו להודות למרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר על הסיוע במימון המחקר. תודה גם לאלכסנדרה קלב ולאביבה זלצר על הערותיהן והארותיהן, ולעובדים המסורים בגנוך המדינה, בארכיון הציוני המרכזי (אצ"מ) ובמכון לבון לחקר תנועת העבודה על הסיוע באיסוף המסמכים.
1. השיח הציוני בארץ-ישראל ומחוצה לה לא היה מעולם מונוליטי. תמיד היו בו זרמים מזרמים שונים ולעתים קרובות רעיונות סותרים שחיו בכל זאת בשלום זה עם זה, אולי מפני שהיתה זו אידיאולוגיה פרגמטית. הזרם שאנו מתייחסים אליו במרבית המאמר הוא זה המכונה "סוציאליזם-לאומי" או ציונות סוציאליסטית. זרם זה נעשה דומיננטי החל מראשית שנות השלושים ונישא בעיקר על-ידי תנועות הפועלים וארגוניהם. אולם גם באידיאולוגיה זו חלים שינויים מתמידים וגם היא אינה אחידה. בכל מקרה יש לזכור כי לאורך כל הדרך קיימים זרמים נוספים, יהודיים-לאומיים, שאינם סוציאליסטיים וגם הם נכללים תחת הכותרת ציונות.

השיח הלאומי-סוציאליסטי, נהנתה מפירותיו בתקופת היישוב, ובמובנים מסוימים גם בתקופת המדינה.

חיבור זה עוסק אפוא בנושא "מונח" בסוציולוגיה הישראלית: התעשייה הפרטית, בעלי ההון והשתתפותם בעיצובה של הלאומיות הישראלית. תהליך התיעוש בפלשתינה-א"י² וכמותו גם התעשיינים והמנהלים הראשונים, לא עמדו מעולם במרכז התעניינותה של הסוציולוגיה של החברה הישראלית, עובדה מעניינת ותמוהה כשלעצמה. תהליך התיעוש באירופה למשל, היה כן השיגור של הסוציולוגיה כתחום ידע מובחן וכ"מדע". התעשייה נתפסה בעבודות הסוציולוגיות הקלאסיות כנדבך מרכזי בבנייתה של חברה מודרנית, כגורם מרכזי, כביטוי לרציונליזציה של השוק וכמקדמת דפוסים מוסדיים חדשים דוגמת המשפחה הגרעינית. בסוציולוגיה של החברה הישראלית, לעומת זאת, נתפסת התעשייה, במידה שאמנם התייחסו אליה, כתוצר לוואי של תהליכים פוליטיים.

בהתייחסותו להעררם של החוגים האזרחיים והתעשיינים מן ההיסטוריוגרפיה ומן הסוציולוגיה של החברה הישראלית, עומד דן גלעדי על הזנחה זו: "ההיסטוריוגרפיה המקובלת של תקופת היישוב אינה משקפת באמנות חלק מן הגילויים הפוליטיים והכלכליים, ובולטים בה הפרוות ומשוא פנים מצד אחד, והתעלמות מחשיבותם של גורמים מסוימים בתולדות הקמת המרכז היהודי בארץ-ישראל מצד שני" (גלעדי 1969, 92). הסוציולוגים הדגישו במחקריהם את השדה הפוליטי, ולא את זה הכלכלי, כמוקד להבנת התפתחותה של החברה הישראלית. גם אם הודגשו היבטים כלכליים, כמו במחקרים שנעשו לאחרונה בראייה של כלכלה פוליטית, הרי מקומה של התעשייה וזה של ההון הפרטי כמעצביה של האידיאולוגיה והמדיניות, נפקד בהם כמעט לגמרי (ראו למשל Shalev 1992; גרינברג 1993, ובגיליון זה).

הדוגמאות להטיה זו רבות. השיח הסוציו-היסטורי של החברה הישראלית מציג למשל את החקלאות המאורגנת כענף הדומיננטי במשק היהודי בימי המנדט, אולם סקר שערכה ממשלת המנדט מלמד כי מפעלי התעשייה בבעלות יהודית יצרו כבר ב-1928 44% מן התוצר היהודי והעסיקו כמחצית מן העובדים היהודים. התעשייה היוותה, אם כן, חלק בלתי-נפרד מתהליך בניין הארץ והישות היהודית בה. גם ההצגה המקובלת בדבר עדיפותו המוחלטת של "ההון הלאומי" – מושג אידיאולוגי כשלעצמו – בבניין הארץ, אינה עומדת במבחן העובדות ההיסטוריות. ה"הון הלאומי" היווה רק ששית מכלל ההשקעות במשק היהודי בשנים 1921–1939, שהיה כשמונים מיליון לא"י. יתרת ההשקעות התחלקו בין ההון הציבורי (בעיקר פיק"א) לבין ההון הפרטי,³ שהיה מרכזי בבניין הכלכלי של היישוב (גלעדי 1969). חלק ניכר מהון זה הושקע בתעשייה. ב-1932, למשל, הושקעו בה כ-30% מן ההון היהודי בא"י (הורביץ 1948, 73).

גם ההיסטוריוגרפיה המאוחרת של החברה הישראלית אינה חורגת מכלל זה הממעט בחשיבותם של התעשיינים ובעלי ההון בעיצוב דמותה של החברה הישראלית. למרות שהוא מערער על מידת נאמנותם לאידיאולוגיה הסוציאליסטית, תופס שטרנהל (1995) את הפועלים ומפלגותיהם כמעצביה הבלעדיים של האידיאולוגיה הציונית הדומיננטית. לטענתו, הבורגנות והתעשייה, משהם מגלים שאידיאולוגיה זו אינה פוגעת בהם ואף משרתת את צורכיהם, אינם מגלים כלפיה התנגדות, אולם התפקיד השמור להם, על-פי שטרנהל, הוא פסיבי בלבד. ברצוננו לטעון שבעלי ההון נטלו דווקא תפקיד אקטיבי בהבנייתה של האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית, וכי באופן פרדוקסלי, היתה זו

2. כמו כל מושג היסטוריוגרפי, גם מושג זה הוא טעון. אנו מכוונים כאן לטריטוריה שהפכה מאוחר יותר למדינת ישראל ושבתוכה התפתחה הישות היהודית שכוננה את ההסדרים המוסדיים והאידיאולוגיים שהיוו בסיס לקיומה של מדינת ישראל. התקופה הנדונה מקבילה לתקופת המנדט הבריטי המהווה מסגרת פוליטית בתוכה מתפתחים האירועים הנדונים כאן. למרות שהעבודה כוללת התייחסות ליחסי יהודים וערבים, היא מתמקדת בהבנת הפרקטיקות שנגעו לתעשיינים היהודים בתוך הקשר אידיאולוגי שנוצר בהתייחס למגע בין הקבוצות אך היווה לרוב שיח פנים-יהודי. הדיון בחברה הישראלית חוטא לרוב בעיסוק בחברה היהודית בלבד ועל כך נמתחה כבר ביקורת חריפה. אולם בתקופה המדוברת לא ניתן לדבר על חברה ישראלית מעורבת בהעדר שיח פוליטי משותף, לפיכך אנו נאלצים להשתמש כאן במושג חברה ישראלית, תוך התייחסות לקהילה היהודית המאורגנת.

3. על הבעייתיות הפוליטית באבחנה זו בין המושגים הון פרטי, הון ציבורי והון לאומי, ראו להלן.

הגרסה שלהם ששרדה לבסוף היא משמשת, במידה מסוימת ובכפוף לשינויים האידיאולוגיים והמוסדיים בחברה הישראלית, מסגרת אידיאולוגית ופוליטית רלוונטית עד ימינו אנו.

מדוע, אם כן, נעדרים התעשייה וההון הפרטי מן הסוציאליזם הישראלי? גלעדי מסביר כי התעלמות מתרומתם של "החוגים האזרחיים" ושל ה"הון הפרטי", היא תוצר של חולשתם הפוליטית והארגונית של התעשיינים והקפיטליסטים ושל הדומיננטיות של האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית המעדיפה עקרונות של בניין הארץ על-ידי הון לאומי ולא הון פרטי, ופיתוחה על-ידי התיישבות חקלאית. אידיאולוגיה זו, לטענת גלעדי, שימשה נקודת מוצא למרבית חוקרי התקופה ומנעה מהם לחשוף את חלקם של בעלי ההון ושל קבוצות נוספות בעיצובו של סדר היום הלאומי. ביקורת דומה נשמעה בשנים האחרונות על-ידי חוקרים נוספים. קימרינג (Kimmerling 1992), הרחיב טענה זו בהצביעו על השתייכותם של האבות המייסדים של הסוציאליזם הישראלי, לאליטה הפוליטית השלטת, ועל תלותה של הפרדיגמה במסודות הציוניים.

הרצוג (Herzog 1985) ורם (Ram 1989), העוסקים בחלקם של הסוציולוגים של החברה הישראלית בשעתוק של השיח הדומיננטי הפוליטי והתרבותי בישראל, טוענים שהסוציולוגים של החברה הישראלית קיבלו את הנחות היסוד של האידיאולוגיה הציונית ואת האתוסים שנוצרו סביבה כבסיס וכנקודת מוצא למחקריהם ה"אובייקטיביים". אם נסכם ונכלל לטעון שהעיסוק המועט בתעשייה העברית אינו נובע מחשיבותה הפחותה אלא מחלקה המזערי באתוס הציוני הדומיננטי. גם תרומתם של בעלי ההון ושל התעשיינים לעיצובו של השיח הציוני הדומיננטי, זכתה עד כה להתעלמות דומה.

בחיבור זה אנו מבקשים לשרטט קווים למעורבותם של התעשיינים ובעלי ההון הפרטי בעיצובה של האידיאולוגיה הציונית. נרצה להתבונן במבט מעמיק יותר במקרה אחד המאפיין את התעשייה בפלשתינה-א"י, וללמוד ממנו על חלק ממאפייניו של ענף זה בתקופת המנדט הבריטי, שהותירו רישומם גם בתעשייה הישראלית של ימינו. מטרותינו הן להצביע על חלקם של ההון הפרטי והתעשייה בתהליך בניינה של הישות היהודית בפלשתינה; על הקשר בין הפרקטיקות התעשייניות והאתוס הציוני, אתוס שהדיר את התעשייה מתוכו ובכל זאת קשור בה קשר הדוק. נרצה גם להראות כי פרקטיקות ורטוריקות מוקדמות אלה שרדו תוך שינויים מסוימים, גם בשיח התעשייני כיום. נתמקד בעיקר במאבקם של התעשיינים להרחיב את גבולותיהם של מושגי יסוד בשיח הציוני-סוציאליסטי, כך שיכלו גם את פועלם ויקנו לו לגיטימציה. מושגי יסוד כ"הון פרטי" ו"הון לאומי", "חלוציות", "כיבוש השממה" ו"כיבוש העבודה", המיוחסים בדרך-כלל למילונן האידיאולוגי של תנועות העבודה, עוברים תהליך של הרחבת משמעותם כדי לאפשר השתתפותן של קבוצות אנטגוניסטיות-לכאורה, בשיח הלגיטימי.

פרישת הסיפור ההיסטורי מנקודת מבט זו יש בה גם כדי להאיר כיצד ומדוע "הכירו" מדעי החברה תהליכים אלה באופן לא ביקורתי. העבודה תהלך, אם כן, בשני צירים: זה המבקש לתאר את הפרקטיקות שנקטו התעשיינים, וזה המבקש לבחון כיצד נבחנו פרקטיקות אלה על-ידי ההיסטוריוגרפיה והסוציולוגיה שעסקו בפרקטיקות אלה. חשוב להדגיש, אין בכוננתנו להציע סיפור חלופי לסיפור ההיסטורי המתמקד בדרך-כלל בתפקידם של הפועלים ותנועותיהם בבניין הלאומיות הציונית המוכרת לנו, אלא להשלים אותו באופן שיערער על כמה מהנחותיו.

לשם השגת המטרות שלעיל נתמקד במחקר מקרה מבחן (case study) היסטורי אחד: הקמת חברת האשלג הארצישראלית בע"מ, החברה הפרטית הגדולה ביותר בבעלות יהודית במשך מרבית ימי המנדט הבריטי. עיון בדברי ימיה של החברה, שנרשמה בבריטניה, הוקמה על-ידי יהודים בהון מניות יהודי, בריטי ואמריקני, והעסיקה עובדים ערבים ויהודים – מאוגדים ובלתי-מאוגדים – מאפשר חשיפה של המאבקים האידיאולוגיים שניהלו התעשיינים במסגרת השיח הציוני-סוציאליסטי ומחוצה לו.

על מנת להאיר את חשיבותם של האלמנטים התעשייניים בשיח הציוני הדומיננטי, נשווה גם בין הרטוריקה שבה השתמש מקימה של חברת האשלג, משה נובומייסקי, לבין הרטוריקות והפרקטיקות הבאות לידי ביטוי בפעולתו של אחד הדוברים הבולטים ביותר של התעשייה הישראלית בת-זמננו, התעשיין סטף ורטהיימר. ורטהיימר מיטיב להמחיש את הסינתזה בין

הסוציאליזם הלאומי לבין הקפיטליזם המקומי, סינתזה שיצרה את "הקפיטליזם הלאומי". עיון באופן שבו פועלת התעשייה הפרטית הישראלית בשנים האחרונות על־מנת לבסס את הקשר בין האינטרסים הלאומיים לבין האינטרסים הפרטיקולריים שלה, יש בו גם כדי לסייע להבנת השינויים בשיח החברתי-כלכלי-פוליטי של החברה הישראלית באופן כללי.

1. התעשייה והשיח הציוני-סוציאליסטי

השיח הציוני של החברה הישראלית בתקופת המנדט הבריטי מתואר על־ידי מרבית החוקרים כשיח סוציאליסטי המדגיש ארבעה עקרונות מארגנים: הון לאומי ולא פרטי, קולקטיביזם ולא אינדיבידואליזם, מחויבות לשוויון והעדפת החקלאות כאורח חיים ומקור הכנסה (ביילין 1987, 55; שפירא 1978). קווי מתאר אלה עומדים בסתירה לעולם המושגים המערבי שבמסגרתו התפתחה התעשייה מלכתחילה. העקרונות המיוצגים על־ידי תעשיינים פרטיים הם באופן מסורתי אלה המעדיפים הון פרטי, אינדיבידואליזם ובעיקר, כמוכן, העדפתה של התעשייה על פני החקלאות. קווים אלה אפיינו גם את פעולתם של התעשיינים הפרטיים בפלשתינה המנדטורית, אולם פעולתם על־פי קווי מתאר אלה הפכה מסובכת ככל שהתחזקו נשאו הפוליטיים של השיח הציוני-סוציאליסטי.

התחזקותו של השיח הלאומי-סוציאליסטי, החל מראשית שנות העשרים ובעיקר בראשית שנות השלושים, משקפת הכרעה בין קבוצות שונות שהעלו לסדר היום הציוני סוגיות מורכבות וסותרות שהתעצבו נוכח התנאים הפוליטיים והכלכליים בפלשתינה עצמה. הפיכתו של שיח זה להגמוני היא תוצאה של ניצחון פוליטי של קבוצת ציוני ארץ-ישראל (או האירופים), בראשות ויצמן, על הציונים האמריקנים בראשותו של ברנדייס. המאבק שהתחולל בין שתי הקבוצות במוסדות הציוניים עד שנת 1921 נגע לאחד העקרונות המרכזיים בעיצוב כלכלת הארץ: שאלת מקורות ההון ואופן השקעתם. ברמה האידיאולוגית נסב הוויכוח על אופי בניינה של הארץ. אנשי ברנדייס, שהושפעו מתהליכי התיעוש בארצות-הברית, אימצו עקרונות אינדיבידואליסטיים ורציונליים תוך הסתמכות על כוחות השוק ועל אינטרסים כלכליים "נקיים"⁴. אנשיו של ויצמן, בהשפעתן של התנועות הפוליטיות המיישובות, העדיפו את חיזוק שליטתה של ההסתדרות הציונית, באמצעות ריכוזיותו של ההון והקצאת משאבים על בסיס "צרכים לאומיים", כפי שיוגדרו על־ידי המוסדות הציוניים.

מאבק זה הוכרע, כאמור, בנצחונם של ויצמן בוועידת ציוני אמריקה בקליבלנד ב-1921 (Shapiro 1971), בה הודחו למעשה אנשיו של ברנדייס מעמדות המפתח שלהם בהסתדרות הציונית האמריקנית. הכרעת המאבק הביאה להקמתה של "קרן היסוד", שהיוותה ביטוי מוסדי להחלטה על בניין הארץ באמצעות הון לאומי, שמקורו בתרומות מיהדות העולם, ועל חלוקת כספים על בסיס שיקולים לאומיים ולא כלכליים, תוך דגש על מבנה ריכוזי. בתגובה הקימו אנשיו של ברנדייס את "החברה הכלכלית לא"י" (PEC), שגייסה כספים והשקיעה אותם על בסיס שיקולים כלכליים, בנוסף על אלה הלאומיים, והתחרתה ב"קרן היסוד", הן בגיוס כספים והן באופן השקעתם בארץ. מאבק זה השפיע רבות על האופן שבו התייחס השיח הציוני הדומיננטי אל ההון הפרטי ואל התעשייה. הציונות ראתה את ההון הפרטי כמנוגד להון הלאומי, ניגוד הנובע מזיהוי הלאום בהקשר זה עם מוסדות ההסתדרות הציונית (מצר 1979). ההון הפרטי נתפס כמסכן את המטרות הלאומיות (ולמעשה את שליטתה של ההסתדרות הציונית). ניצחון זה קבע במידה רבה את התנאים הפוליטיים והאידיאולוגיים שבמסגרתם נאלצו התעשיינים ובעלי ההון להתמודד, תנאים שהיו שונים באופן מהותי מאלה שבמסגרתם התפתחה התעשייה במערב.

חשוב לציין שגם במערב לא היתה דרכם של התעשיינים סלולה בתחילה. במחקר המשווה בין ארבע מדינות בתקופות היסטוריות שונות, מציין בנדיקס (Bendix [1956] 1974), את הקשיים שעמדו בפני נשאו השונים של התיעוש באירופה ובארצות-הברית. בשלב הראשון, שלב היוזמות, טוען

4. אם כי גל טוען כי גם ברנדייס סבר שאוצרות הטבע והמפעלים החיוניים צריכים להיות שמורים לעם היהודי כולו (גל תשמ"א, 99).

בנדיקס, התמקד מאבקם של היוזמים בהשגת לגיטימציה לתעשייה כאורח חיים וכאופן ייצור, מול התנגדותן של שתי קבוצות מרכזיות: האריסטוקרטיה הפוליטית השלטת, אגררית לרוב, בעלת מונופול על משאבים חברתיים הנחוצים לתעשיינים דוגמת הון ושליטה בחקיקה; והקבוצה השנייה, המעמד המתהווה של כוח הייצור התעשייתי, הפועלים. עבור האריסטוקרטיה, טוען בנדיקס, היוותה התעשייה איום על אורח החיים של חבריה. עבור הפועלים, היווה פיתוחו המהיר של התיעוש והטכנולוגיה הכרוכה בו איום על אורח חייהם המתמסד והולך, והבליט את הניגודים בין ההזדמנויות החדשות הגלומות בתיעוש לבין הניצול והניכור הטמונים בו (שם, 8). בשלב השני של תהליך התיעוש עמדה במרכזו קבוצה חברתית אחרת, המנהלים השכירים שניצבו בפני בעיה חריפה של שליטה בעובדים. בשני השלבים התבטא המאבק בין המעסיקים לעובדיהם, בעיקר בארצות-הברית, גם בהתנגשויות אלימות ובהשבתות חוזרות ונשנות שנתפסו כאיום על יציבותה של החברה האמריקנית.⁵

בפלשתינה בשנות העשרים, עוד בטרם עוצבה האידיאולוגיה הפועלית, היתה התמודדותם של התעשיינים דומה, שכן גם כאן נאלצו להתמודד מול אריסטוקרטיה חקלאית ומול פועלים החרדים לעתידם. אולם משניצחה הציונות הסוציאליסטית ציפה לתעשיינים מאבק קשה עוד יותר, מאבק שהתחולל במסגרתה של אידיאולוגיה ציונית כמעט עוינת לפרויקט שנשאו, ומול פועלים, שמעבר להיותם מאורגנים היטב, היו חלק מן האליטה הפוליטית השלטת.

על מנת לעסוק בדילמה סבוכה זו אנו נזקקים למושגים "לגיטימציה" ו"אידיאולוגיה". הלגיטימציה הניתנת לשיח של קבוצה מסוימת היא המאפשרת לה להפעיל פרקטיקות המשרתות את האינטרסים שלה ללא התנגדות. בספרו עוסק בנדיקס באסטרטגיות ששימשו את התעשיינים, היוזמים והמנהלים, בדרכם לביסוס מקומה הלגיטימי של התעשייה: "בכל מקום שבו התפתחו ארגונים תעשייתיים", הוא כותב, "מעטים הם המצויים ורבים המציינים, אולם המעטים לא היו זוכים בלגיטימציה לשליטתם ללא מערכת הצדקות רחבה ברמה הרעיונית – למרות שהם עצמם מתכחשים לטענה כי יש להם אינטרס כלשהו ברעיונות – והרבים, רק לעתים רחוקות היו מציינים ללא מערכת הצדקות שכזו" (שם, 1). לתיאור מערכת הצדקות זו משתמש בנדיקס במושג אידיאולוגיה.⁶

5. שנהב (Shenhav 1995) מתאר בפרוטרוט את "בעיית העבודה" בארצות-הברית בסוף המאה ה-19 ובראשיתה של המאה ה-20, ומוצא קשר סטטיסטי בין שכיחותן של שביתות בתעשייה לבין התפתחותן של תיאוריות ניהוליות שאפשרו שליטה יעילה יותר בעובדים.
6. הספרות העוסקת בתהליך התיעוש מבחינה בין שני שלבים, השלב היוזמי והשלב הניהולי (פירוט הלך). בהתאם לשני שלבים אלה, מבחין בנדיקס (Bendix [1956] 1974, 3-6) בין שני סוגי אידיאולוגיות המלוות את התהליך: "אידיאולוגיות היוזמות" (Entrepreneurial Ideologies) המאפיינות את השלב הראשון, שלב השאיפה להכרה וללגיטימציה מצד קבוצות חברתיות ופוליטיות מתחרות, המחזיקות במונופול על משאבים הנחוצים לתיעוש – ו"אידיאולוגיות ניהול" – המאפיינות את השלב המאוחר יותר בתהליך התיעוש ומשמשות בעיקר את המנהלים, כקבוצה מובילה בתהליך זה. אליבא דבנדיקס, מרגע שהתמסד התיעוש, הופכות בעיות הלגיטימציה החיצונית למשניות ובעיית השליטה היא הבעיה המרכזית העומדת בפני המנהלים. אולם הפרדה דיכוטומית כזו בין שלבי התיעוש השונים היא בעייתית במיוחד מחוץ לאירופה ולארצות-הברית. בנדיקס, בספרו החשוב השני, *Nation Building and Citizenship* (Bendix 1969, 212), מדגיש כי הבנת ההתפתחות בארצות שבהן התחולל התיעוש מאוחר, אינה יכולה להיעשות מתוך ניתוח תהליכים פנימיים בלבד: "רעיונות, פיתוחים טכנולוגיים ומוסדות פוליטיים מועתקים מארצות מתקדמות או מפותחים כתגובה מודעת לשינויים המתרחשים בחברות אחרות". כתוצאה מתהליכי הידמות אלה, מתאפיינ התיעוש בארצות מתפתחות במרכיבים משולבים של שני שלבי התיעוש המתוארים לעיל. מחד גיסא, צריכים התעשיינים להצדיק את עצם התהליך מול קבוצות אריסטוקרטיות אגרריות, ומאידך גיסא הם נתקלים לעתים בכוח עבודה שהושפע מרעיונות שהתפתחו במערב רק בשלב השני של התיעוש, ומתקומם מול דרישתם של התעשיינים לשליטה. הניסיון לאתר את השלבים השונים בארצות שמחוץ לאירופה, ובכללן פלשתינה-א"י, הוא אפוא בעייתי. יתר על כן, הופעתם של המנהלים השכירים בארצות אלה מוצדקת כבר באמצעות התיאוריות ה"מדעיות" שהתפתחו במערב, וכיוון שמדובר בשלטון קולוניאלי, מערבי לרוב, מתקבלת גם הצדקה זו כלגיטימית. גם האבחנה שנעשית בין יזמים בעלי הון לבין מנהלים שכירים כנשאים נפרדים בעלי אינטרסים ומקורות לגיטימציה שונים – היא פחות רלוונטית לדיון בתהליך התיעוש למערב. יתר על כן, חוקרים רבים, גם בעלי נטייה ניאומרקסיסטית, אינם מקבלים עוד את האבחנה הפשוטה בין בעלי אמצעי הייצור לבין החסרים אותם (ראו למשל Hall 1982). מתוך כך השימוש במושגים הטעונים: "אידיאולוגיות יוזמות" ו"אידיאולוגיות ניהול", נעשה בעייתי

בנדיקס מאפיין שתי אידיאולוגיות מרכזיות ששימשו את התעשיינים בחברות שונות על מנת להצדיק את התיעוש ואת שליטתם בעובדים. במערב היו אלה אידיאולוגיות רציונליות ומדעיות, הקשורות ישירות לתחום הניהול, שהציגו את התיעוש כאורח חיים המבטא קדמה ורציונליות, והדגישו את האבחנה בין מנהלים לבין עובדים בהצדיק את הענקת השליטה על תהליכי העבודה למנהלים, שהם בעלי ידע מדעי מובחן ורציונלי. ה"רציונליות" כאידיאה מרכזית בחברה המודרנית היא המקנה לגיטימציה לפעולתם של התעשיינים והמנהלים. כך למשל התפתחה אידיאולוגיית ה"ניהול המדעי" המזוהה עם פרדריק טיילור וחסידיו (Taylor [1911] 1947).⁷

אידיאולוגיה מסוג אחר לחלוטין התפתחה במזרח אירופה, אידיאולוגיה קולקטיביסטית-מלוכנית או סוציאליסטית. ההבדל בין שני סוגי האידיאולוגיה מתמקד על-פי בנדיקס בשאלת הלגיטימציה, בעיקר הלגיטימציה לשלוט בגורלם של אחרים. בעוד שבמערב נובעת לגיטימציה זו מן ההכרה בזכותם של ה"מצליחנים" לנהל את רכושם כפי שהם רואים זאת לנכון (משמע, לגיטימציה הנובעת מבעלות ולאחר מכן ממונופול על ידע מדעי מובחן המצוי, לכאורה, בידי המנהלים השכירים), הרי ברוסיה ההצדקה לשליטתם של המעטים ברבים נבעה מכפיפותם של השולטים והנשלטים גם יחד לגוף עליון אחד, תחילה לצאר האוטוקרטי ומאוחר יותר למפלגה השלטת. הצאר והמפלגה הקומוניסטית נתפסו כמגלמים את האינטרסים המשותפים של המעסיקים והמועסקים, השולטים והנשלטים.

לכאורה, יכולנו לצפות למצוא גם בפלשתינה סימני היכר משני סוגי האידיאולוגיות שאיתר בנדיקס במערב ובמזרח. מרבית התעשיינים ואנשי ההון הפרטי באו מרוסיה או מגרמניה ועסקו גם שם בתעשייה ובהנדסה. הפועלים ובעיקר מנהיגיהם, גם הם התחנכו ברוסיה ובגרמניה, כך שאפשר היה לצפות שיוכלו לקבל חלק ממערכת ההצדקות שהתקיימה שם. יתרה מזו, השלטון והאדמיני-סטרציה הבריטיים, שהחזיקו בידיהם חלק מן המשאבים הנחוצים לתעשייה, היו חלק מן השיח התעשייני של המערב. ובכל זאת אידיאולוגיות התיעוש, הן אלה שמקורן במזרח והן אלה שבמערב אינן רלוונטיות במלואן בהקשר הארצישראלי. אידיאולוגיות הניהול המדעי וההנדסה התעשייתית לא התקבלו בהקשר זה כלגיטימיות. אמנם לואי ברנדייס, מנהיג הציונים האמריקנים עצמו, היה מעורב בארצות-הברית בקידומן של תיאוריות הניהול הרציונליות בהיותו אחד מתומכיו הבולטים של טיילור. אולם כמו רעיונותיו האחרים של ברנדייס, גם תפיסה זו לא נתקבלה כלגיטימית בשיח הציוני הדומיננטי. כהנא (תשכ"ח), טוען כי הפרופסיונליזם נתפס ביישוב כמנוגד לאתוס המרכזי, ומכאן שתיאוריות הניהול המדעיות שהדגישו היבטים פרופסיונליים לא הבטיחו לגיטימציה לתביעותיהם של התעשיינים בהקשר זה.

גם אידיאולוגיות מלוכניות או קומוניסטיות לא יכולות היו להקנות לגיטימציה בהעדר מלך ובהעדר אידיאולוגיה פוליטית אחת המשותפת לכל או נכפית על הכל. העדרה של ישות מדינית מחייבת ומעוררת הזדהות לא אפשרה במקרה זה כפייה יעילה. ובכל זאת, לאידיאולוגיות הקולקטיביסטיות היתה עדיפות בהקשר הציוני שהדגיש קולקטיביזם כערך מרכזי. ויותר מכך, ה"גוף" שהועלה על נס, זה שלו כפופים המעסיקים והמועסקים כאחד, הינו הלאום.⁸

7. בהקשר הנתון. בעבודה זו אנו עוסקים ברעיונות המאפשרים את תהליך התיעוש ללא שימוש באבחנה המקובלת בין יומים למנהלים, ותוך ריון בשאלות השליטה כלפי פנים והלגיטימציה החיצונית כשני היבטים מרכזיים של אותה תופעה עצמה. היבטים אלה אינם ניתנים כמעט להפרדה מרשגית או אמפירית. לכן השתמשנו במושג "אידיאולוגיות תיעוש". עם זאת, הגדרתנו את המושג אידיאולוגיה שונה מזו של בנדיקס כפי שיפורט להלן.
8. ה"ניהול המדעי" נשען על אידיאלים הנרסיים, ובהסתמך על מתודולוגיה "מדעית" ביקש להציע שיטה אידיאלית לניהול תהליך הייצור. במסגרת זו קבע טיילור חלוקת סמכויות ברורה המכתיבה את קיבוץ הידע וקבלת ההחלטות בידי המנהלים ורציונליות מצד הפועלים. בגרסתו המקורית היה הניהול המדעי דומיננטי בארצות-הברית בין השנים 1895–1917. לאחר מכן עבר טרנספורמציות אידיאולוגיות שונות (ראו שנהב 1995). בנדיקס מצביע על השפעת תורת הניהול המדעי גם ברוסיה, שם קודמה על-ידי המפלגה הקומוניסטית. להצגה מפורטת של מכלול ההשפעה ההנדסית על אידיאולוגיות ניהול ראו שנהב 1995.
8. כפי שתפסו אותו בני התקופה, כמבוסס על קשרים אתניים פרימורדיאליים ומוזהה עם השתיכות לדת היהודית.

בפרקים הבאים נבקש אפוא לעקוב אחר התנאים הפוליטיים וההיסטוריים שאפיינו את המקרה הישראלי ביחס לתעשייה ואחר "מערכת ההצדקות" שהתפתחה בתעשייה העברית אל נוכח תנאים אלה. נבקש לגלות מה היו האידיאולוגיות שבאמצעותן ביססו התעשיינים את השקעותיהם הפיננסיות וכיצד הבטיחו את שליטתם בתהליך הייצור ובתהליך העבודה בפלשתינה-א"י. נטען, שבתקופה של בניין אומה, תקופה שבה האידיאולוגיה הלאומית בגרסתה הסוציאליסטית משמשת כמנגנון מרכזי של גיוס, פעלו גם התעשיינים ובעלי ההון הפרטי לכלול את האינטרסים שלהם במסגרתו של שיח זה, השתמשו בו והרחיבו את מסגרתו.

מאבקם של התעשיינים שביקשו להיתפס כחלק מן השיח הציוני יובן כאן כ"עבודה אידיאולוגית". המושג אידיאולוגיה בהקשרו כאן, נלקח מן הדיון של סטיוארט הול (Hall 1982) (הקושר בין המשמעות הגירציונית, הרואה באידיאולוגיה מערכת של משמעויות, לבין סוגיית הכוח הנעדרת מדיונו של גירץ (1990) ובלטת בשיח הניאור-מרקסיסטי ובעיקר בדיון של גראמשי במושג הגמוניה בעקבות הול, ובניגוד להגדרתו של בנדיקט שהוצגה לעיל, תוגדר אידיאולוגיה כמערכת של משמעויות, הנוצרת ומשויכת תוך מאבק כוחני ופוליטי: כוחות שונים, בתנאים היסטוריים שונים, נאבקים על מנת להשתמש בסמלים וברעיונות הנשאבים מן המערכת הסימבולית הדומיננטית של החברה, כך שישרתו את האינטרס שלהם. הצלחתה של קבוצה זו או אחרת לזהות עצמה עם סמלים או עם סימנים הסוחפים תגובה אמוציונלית, בהקשר חברתי רלוונטי, מביאה לכך שקבוצה זו יכולה להפוך את פרשנותה לפרשנות הדומיננטית, המגדירה גם עבור קבוצות אחרות, את האופן שבו עליהן לתפוס את המציאות. אידיאולוגיה היא, לכן, מערכת סימבולית של קבוצה, המשתלטת על היכולת למסגר את המציאות עבורה ועבור קבוצות אחרות. הול מדגיש כי אידיאולוגיה מומשגת במונחים של ארטיקולציה של אלמנטים. הסימן האידיאולוגי הוא תמיד רב-משמעי ודו-פרצפי ולרוב אינו עומד בהיררכיה קשיחה של סימנים. הקבוצות הנאבקות מבקשות לעצב מחדש ולהעניק לו משמעויות חדשות, המשרתות את האינטרס שלהן, ולקשרו עם נשאים חברתיים שונים. באמצעות הבניית משמעויותיהם של הסימנים הן מבקשות להציב סובייקטים חברתיים באופן שונה.

העבודה האידיאולוגית שבה עוסקים התעשיינים קשורה בניסיונם למסגר את פעולתם כך שתתפס, בעיני הקהלים הרלוונטיים, כהולמת את שאיפותיה של התנועה הציונית. הסמלים הסוחפים תגובה אמוציונלית בהקשר החברתי הרלוונטי הם סמלים בולטים בשיח הציוני-סוציאליסטי הדומיננטי: "הון לאומי", "עבודה עברית", "כיבוש השממה" ו"חלוציות", ואלה באו לידי ביטוי בפועלם של התעשיינים וברטוריקה שלהם, כפי שנראה להלן.

בשל מיעוט המקורות המשניים על אודות התעשיינים בפלשתינה-א"י, בחרנו לנסות ולאתר את הפרקטיקות שנקטו תוך ניתוח מקרה אחד, המקרה של חברת האשלג הארצישראלית בע"מ. הניתוח מתבסס על מקורות ארכיוניים ראשוניים, ספרי זכרונות, ביוגרפיות ואוטוביוגרפיות וספרי תיעוד.

2. תעשייה שלב א – ציונות שלב א: חברת האשלג הארצישראלית בע"מ

המקרה של חברת האשלג הארצישראלית בע"מ (Palestine Potash Ltd., להלן PPL), החברה התעשייתית הפרטית הגדולה ביותר במרבית התקופה הנדונה, שימש עבורנו, כאמור, מקרה מבחן.⁹ נשתדל לעקוב אחר הפרקטיקות והאידיאולוגיות ששימשו בידיה, ובידי יזמה ומנהלה, משה נובומייסקי, להשגת לגיטימציה שהתבטאה בעיקר בהשגת מימון ובהשגת שליטה בעובדים בתנאים פוליטיים וכלכליים קשים.

משך קיומה של החברה, החל מראשית המאבק על הזיכיון ב-1920 ועד לסגירת המפעלים ב-1948, חופף לתקופה המוגדרת כתקופה המעצבת את הדפוסים המוסדיים והאידיאולוגיים של החברה

9. בחירה זו אפשרה לנו לעקוב אחר הרטוריקות והפרקטיקות שבהן השתמשו אנשי חברת האשלג בתוך הקשר היסטורי ספציפי. יכולנו לאתר את האופן שבו תפסו השחקנים את עולמם ואת פעולתם וכיצד התייחסו אל הגורמים האחרים בשדה. עם זאת, כבכל מחקר המתמקד במקרה אחד, גם במחקר זה יכולת ההכללה הינה מוגבלת.

הישראלית. הליכי הקמתה של חברת האשלג התחילו במקביל להיאחזותו של המנדט הבריטי בפלשתינה. עם הקמת מדינת ישראל נסגרו המפעלים במתכונתם המקורית ונפתחו שוב רק ב-1954 בבעלות המדינה. דברי ימייה של חברת האשלג מפגישים יחדיו כמעט את כל הגורמים שהיו מעורבים בעיצוב דמותו של "היישוב". החברה היתה רשומה בבריטניה, והזיכיון לשימוש במי ים-המלח לצורך כריית האשלג ניתן על-ידי ממשלת בריטניה לאחר מאבק ממושך שבו הצטלבו אינטרסים מגוונים: אלה של האימפריה הבריטית שנוקקה לאשלג על מנת להפיק חומר נפץ; אלה של הציונות על כל זרמיה, שראתה בניצול אוצרות ים-המלח ביטוי להגשמתה על-פי רעיונותיו של הרצל באלסטנוילנד מול אלה של ממשלת עבר הירדן שראתה בחציו של ים-המלח תחום ריבונותה; אלה של הזרם הארצישראלי בסוכנות הציונית שביקש לבנות את הארץ בהון לאומי, השקיע חלק מ"הון לאומי" זה בחברת האשלג וביקש לראותה מתנהלת בדרכו, מול אלה של הציונים האמריקנים בראשותו של ברנדייס, שהפסידו במאבק לבניין הארץ על-פי עקרונות קפיטליסטיים, אך השקיעו מכספם הפרטי ומכספי ה-PEC בחברת האשלג והשתתפו בדיקטוריון שלה. לכל אלה יש להוסיף את האינטרסים של העובדים היהודים המאורגנים בצורות שונות: אנשי גרוד העבודה של רמת רחל וקיבוץ בית הערבה, שאבו לעבוד בחברה ממניעים אידיאולוגיים, מול העובדים הערבים שהעסקתם היתה חלק מתנאי הזיכיון וגם אינטרס כלכלי מובהק. חלק מן העובדים היהודים היו מאורגנים במסגרת ההסתדרות, ששלטה מחד גיסא בחלק מן המשאבים הנחוצים לחברה, ופעלה מאידך גיסא, להגנת האינטרסים הפוליטיים שלה בחברה. חלק אחר של הפועלים היהודים, בעיקר הפקידים, שמניעיהם המוצהרים להצטרף לעבודה היו שונים לחלוטין, היו מאורגנים באופן אחר מן הפועלים ואורח חייהם היה מובחן מזה של חברי הקיבוץ.

הקהלים שמולם התמודדה החברה לצורך קבלת לגיטימציה שהתבטאה בקבלת הזיכיון, קבלת תמיכה כלכלית ופוליטית, וגיוס עובדים ואחר-כך שליטה בהם, היו גם הם מגוונים מבחינה מוסדית ואידיאולוגית. בהקשר היסטורי מורכב זה אנו מבקשים לבחון את האידיאולוגיות ששירתו את תהליך התיעוש, ובמיוחד את האידיאולוגיה הלאומית בגרסתה ה"פועלית", כפי שהורחבה כדי להכיל את האינטרס התעשייתי.

התשתית לראייתה של החברה המעבדת את מי ים-המלח כפרקטיקה ציונית הונחה כבר בכתבים המוקדמים של הציונות. ב-1882 פרסם א.ל. לוינסקי את סיפורו האוטופי "מסע לא"י בשנת ת"ת", ובו תיאר עיר מלח מתועשת, אוטופית לחופי ים-המלח (אלמוג ואשל תש"ז, 129). ב-1889 שמע גם הרצל, בביקורו בארץ, על האפשרות לנצל את מי ים-המלח, ולאפשרות זו הוא מקדיש בספרו אלסטנוילנד חלק ניכר מן הפרק העוסק בתעשייה הפורחת שתקום בארץ ה"חדשה-ישנה" (הרצל תשי"ג, 168). ב-1904, כנראה בהשפעת רעיונותיו של הרצל, יזמה ההנהלה הציונית משלחת מחקר בראשות הפרופ' מ. בלנקנהורן (גיאולוג אירופי בעל שם עולמי), כדי לאסוף מידע ממשי שנדרש לה כדי לרכוש את הזיכיון להפקת המלחים מידי ממשלת תורכיה (אורן 1985). אולם בשלב זה לא הצליחו היוזמים לזכות בזיכיון. ניסיון זה ונסיונות אחרים, שנעשו על-ידי המוסדות הציוניים לזכות באחיזה בים-המלח והתמקדו במאמץ לרכוש קרקעות על חופי הים לצורך התיישבות, נכשלו.¹⁰

משה נובומייסקי, מי שיזם והקים לבסוף את חברת האשלג, היה מהנדס מכרות שהתנסה בכריית מלחים בימת הבאיכל שבסיביר. נובומייסקי מציג את מניעיו בהקמת החברה כשילוב של מניע אישי ולאומי. בספרו, מימת הבאיכל לים-המלח הוא מסביר את משיכתו לים-המלח במניעים לאומיים. לטענתו, הושפע רבות מכתביו של הרצל, שמשכו אותו אל הים ובשאיפה לתרום לתקומת הציונות: "בטוח הייתי, שהכשרתי המקצועית ונסיוני בניהול מפעל כרייה בארץ נחשלת [סיביר], עשויים להביא תועלת למפעל הציוני. ארץ-ישראל היתה, באותה תקופה, ללא חרשת ראויה לשמה, והרעיון שאהיה אחד מבניה קסם לי" (נובומייסקי 1958, 238). במקום אחר הוא משווה את פעולתו ומניעיו לאלה של מנהיגי הציונות: "כותב הטורים האלה בא לישראל בדיוק לפני שלושים שנה. הוא לא בא לבקש בה בעצ. הוא בא מאותה סיבה שבגללה באו בזמן ההוא או לפניו רבים אחרים וביניהם מנהיגיו של עכשיו..." (נובומייסקי, 1950, 10-11).

10. הנסיונות נערכו על-ידי אגודת "יישוב א"י", מנהל בנק אפ"ק ז.ד. לבונטין ויהושע חנקין. לסיבה לכשלון הנסיונות, ראו אורן 1985, 16-18.

המאבק למסגורה של התעשייה כחלק מן ה"פרויקט הלאומי" התפתח אפוא על קרקע פוריה, אולם העובדה שהיתה זו חברה פרטית שעבדה את אוצר הטבע היחיד ב"ארץ-ישראל" לא היתה לגיטימית בהכרח, בעיקר לא נוכח התחזקות הפן הסוציאליסטי בציונות. הפרק הבא יעסוק במאבקה האידיאולוגי של חברת האשלג לזכות בלגיטימציה לפועלה כחברה קפיטליסטית, במסגרת שיח זה.

3. העבודה האידיאולוגית, המאבק למסגורם-מחדש של מושגי יסוד בציונות הסוציאליסטית

הון פרטי, הון לאומי והמאבק לשליטה בחברת האשלג
האם היתה חברת האשלג חברה פרטית או שמא מפעל לאומי? שאלה זו – שלא הוכרעה מעולם, ועוררה ויכוחים אינסופיים בין הקבוצות השונות המעורבות בה – מעלה לדיון את אחד המושגים החשובים ביותר באידיאולוגיה הציונית, ובעיקר בגרסתה ה"פועלית", האבחנה השגורה והניטראלית לכאורה בין הון פרטי להון לאומי. כפי שנראה להלן, אבחנה מושגית זו אינה בלתי-תלויה במאבק הפוליטי בין המפלגות השונות ובין בעלי ההון לבין מנהיגי תנועות הפועלים.

יעקב מצר (1976) מצביע על השוני בין האופן שבו מגדירה הכלכלה הפוזיטיבית את המושג "הון לאומי" לבין הגדרתו הערכית-פוליטית. הכלכלה הפוזיטיביסטית מגדירה "הון לאומי" כ"ערך הנקי של מלאי נכסי הייצור היצירים המצויים בבעלותן של כל היחידות הכלכליות במשק הלאומי: משקי בית, פירמות פרטיות וציבוריות והסקטור הציבורי ממשלתי" (שם, 2). מול הגדרה זו מוצבת ההגדרה ה"נורמטיבית" שמציעים המוסדות הציוניים, הרואים בהון הלאומי: "מגוון המקורות הכלכליים שיעמדו לרשות המוסדות לשם בניין הבית הלאומי בארץ-ישראל לכל היקפו וחלקיו" (אוליצור 1939, 11; מצוטט אצל מצר 1976, 2, הדגשה שלנו). הגדרת הון מסוים תחת הערך הון לאומי, מכפיפה אותו, אם כן, לשליטתם של המוסדות. יתרה מכך, מצר (1978) וגוונסקי (1986), (87-100) עומדים על האופן השונה שבו מגדירים הגופים השונים את ההון הלאומי כחלק ממאבק השליטה ביניהם. ההון שהשקיע הברון הירש באמצעות פיק"א, למשל, מוגדר לעתים כהון פרטי, במקרים אחרים כהון לאומי, ולעתים הוא מוצג כקטגוריה נפרדת תחת הערך "הון ציבורי". מובן כי היכולת להגדיר מפעל כלשהו כנשען על "הון לאומי" מקנה להסתדרות הציונית זכות להתערב בענייניו. מצד שני, היכולת להגדיר מפעל כלשהו כמפעל לאומי, מאפשרת לבעליו ליהנות ממימון זול שמקורו באותו הון לאומי וכן מלגיטימציה של המוסדות הלאומיים וארגוני הפועלים. המאבק על יכולתן של קבוצות שונות להשליט את הגדרת המציאות שלהן ולהופכה לדומיננטית, הינו מרכזי במאבק האידיאולוגי שניהלו מפלגות הפועלים על מנת לזכות בשליטה ביישוב. בהקשר זה עמדו בעלי ההון והתעשיינים בתוך. מחד גיסא, הגדרת הונם כ"הון לאומי" מכפיפה את פעולותיהם לדרישות ההנהגה הציונית, המנגודות לעתים להיגיון כלכלי, ומאידך גיסא, הגדרת פועלם כחלק מן המפעל הציוני מעניקה להם יתרונות שעליהם התקשו לזוותר. האלמנטים שהכניסו התעשיינים לשיח הציוני הדומיננטי נתפסים כאן כחלק ממאבקם המתמשך של התעשיינים להגדרת מקומם בפסיפס המורכב: האם ישתלבו בשיח הדומיננטי המדיר אותם מתוכו או ימשיכו לנהל את ענייניהם בנפרד, מתוך אותם שיקולי רווח שהנחו אותם על-פי גרסתו של שיח זה. המאבק על זכיון יס-המלח וגיוס המימון לו מבטאים היטב בעייתיות זו.

המאבק על הזיכיון

את המאבק לקבלת הזיכיון ניהל נובומייסקי בשנים מכריעות הן מבחינת קביעת אופיו של היישוב היהודי והן מבחינת יחסיו של יישוב זה עם שלטונות המנדט הבריטי. המאבק בין ויצמן לברנדייס הוכרע אמנם כבר מבחינה פורמלית, אולם שתי הקבוצות הוסיפו להתחרות זו בזו וראו הישג לעצמן בהשתתפות בהקמת החברה המנצלת את משאב הטבע המרכזי של הארץ.¹¹ שנות העשרים

11. ראו מכתב ברנדייס לדה-האו, 5.5.1929, הרואה ניצחון לציונים האמריקנים בהקמת חברת האשלג בסיוע אמריקני, מול הזהרתו של ויצמן לנובומייסקי בקשר למעורבותו של ישראל ברודי, אחד מאנשיו של ברנדייס בחברה. ויצמן טוען כי ברודי משתמש בקשריו עם נובומייסקי כדי לגנח את ציוני ארץ-ישראל (אצ"מ [ארכיון ציוני מרכזי] 13/316A).

היו השנים שלפני ביסוסה של ההגמוניה הפוליטית של מפלגות הפועלים, הגמוניה שהגיע לשיאה בשנות השלושים, וקשורה גם היא בהכרעת המאבק הנדון על אופי בניינה של הארץ. שנים אלה היו גם שנות התבססותו של המנדט הבריטי. שנים שבהן חל שינוי ממשי בתפיסת מוסדות המנדט את המצב בארץ – מעבר מתמיכה מוחלטת באינטרס הציוני, להכרה בתביעות שני הצדדים, היהודי והערבי, על פלשתינה-א"י.

תחת אילוצים אלה ניהל נובומייסקי את מאבקו לרכישת הזיכיון, בשלושה תחומים עיקריים: התחום הפוליטי, התחום הפיננסי והתחום הטכני. מאבקים אלה התנהלו בסביבות פוליטיות וארגוניות שונות, הבריטית, הציונית, וסביבת אנשי העסקים שהתבקשו להשקיע מכספם בחברה. התחום הטכני היה הפשוט מבין השלושה. בידיו של נובומייסקי היו הוכחות ליכולתו להפיק אשלג ממימי ים-המלח. הבעיות התמקדו בהשגת הזיכיון בבריטניה. ים-המלח היווה מקור יחיד להפקת אשלג ברחבי האימפריה הבריטית, והחשש שייפול לידיים זרות היה רב. מתוקף אינטרס זה הובעה התנגדות בממשל הבריטי ובקרב הציבור למסירת הזיכיון לידי חברה שאינה בריטית. נתינתו של נובומייסקי היתה רושית, והעובדה שהזיכיון להפקת חשמל בפלשתינה נמסר לידי יהודי רוסי אחר, רוטנברג, עוד הקשתה על מהלך זה (נובומייסקי 1958, 253). כדי לגייס תמיכה פוליטית פנה נובומייסקי אל גיימס דה-רוטשילד (למשל ב-1924) ובעיקר אל חיים ויצמן, שניסה פעמים אחדות לפגוש באנשי משרד המושבות ולהטיל את כובד משקלו למען מתן הזיכיון לנובומייסקי, כחלק משיתוף הפעולה בין ממשלת המנדט לבין ההסתדרות הציונית. מנהיגים ציונים אחרים כסוקולוב, כהן וליפסקי (האחרונים מציוני אמריקה), היו גם הם פעילים במאמץ להשגת הזיכיון.¹²

המאבק הממושך להשגת הזיכיון הציב בפני החברה גם קשיים פיננסיים. בשל חשיבותו הרבה של האשלג, ובתוקף האינטרסים הכלכליים והקולוניאליסטיים של ממשלת המנדט, היא שאפה להבטיח את יכולתו של מקבל הזיכיון לממשו, וכמו כן דאגה להשיג את מירב הרווחים הכלכליים מן הזיכיון, רווחים שיועברו אליה באמצעות מסים ותגמולים. נוסף על כך, עוד לפני פרסום המכרז לקבלת זכיון הפקת האשלג, נכנסו לתמונה מתחרים נוספים, ביניהם חברות הענק האמריקניות "ג'נרל מוטורס" ו"דר-פונט",¹³ שאליהן הצטרפה החברה הבריטית "נובלס אינדוסטריס". קבוצות אלה היוו תחרות ממשית לנובומייסקי, בשל ההון שעמד לרשותן, ועקב כך נאלץ נובומייסקי לגייס סכום כסף גדול יותר. בשלב זה כמעט אול כספו של נובומייסקי, והוא נאלץ לגייס משקיעים נוספים, משימה סבוכה נוכח התנגדותם של הבריטים למסור את מקור האשלג היחיד באימפריה לידיים זרות לחלוטין. כדי לא להצטייר כבא כוחה של הציונות בלבד, פנה נובומייסקי למשקיעים מסוגים שונים: משקיעים פרטיים וחברות זרות ללא זיקה יהודית ציונית, שהשקיעו ממניעים כלכליים טהורים מחד גיסא, ומאידך גיסא, יחידים ומוסדות יהודיים, שהושפעו בעיקר מן החזון הציוני, אף שחלקם ציפו גם לרווח כלכלי. בסופו של דבר התחלקה הבעלות על ההון הבסיסי של החברה בין גורמים בעלי אינטרס כלכלי בלבד לבין גורמים בעלי זיקה ציונית: קרן היסוד, והמועצה הכלכלית הארצישראלית שבראשה עמד אלפרד מונד, לימים הלורד מלצ'ט. אל אלה נוספה ה"חברה הכלכלית הארצישראלית" (PEC) מיסודם של אנשי לואי ברנדייס בהסתדרות הציונית האמריקנית, שאנשיה השקיעו את מרבית ההון, הן כיחידים והן כחברה, בעיקר ממניעים ציוניים, אך תוך שאיפה להצלחה כלכלית וניהול פרוגרסיבי.¹⁴ חשוב לציין שלמרות שחלק ניכר מן ההון הוגדר במושגי ההסתדרות הציונית כהון לאומי, המשקיעים כולם (למעט ההסתדרות הציונית עצמה) התייחסו אל החברה כאל חברה פרטית שמטרתה רווח ועליה להיות מנוהלת כחברה קפיטליסטית. עבור נובומייסקי עצמו, ועבור אנשי ברנדייס, לא היה בתפיסות אלה משום ניגוד, שכן גם פעולה למטרות רווח סופה לתרום תרומה חשובה למטרות התנועה הציונית. הניגוד הופיע במשנתם הסוציאליסטית והריכוזית של אנשי תנועות העבודה, ובמסגרת שיח זה צריך היה נובומייסקי לפתח את טיעונו. בפני המוסדות הציוניים הארצישראלים, הקפיד נובומייסקי עצמו להציג את החברה

12. ראו מסמכים רלוונטיים באצ"מ Z4/3473.

13. מאחורי קבוצות אלה עמדה חברת "סטנדרד אויל" (נובומייסקי 1958, 261). החברות המתחרות ביקשו אמנם להפיק ממימי ים-המלח ברום ולא אשלג, אך את הברום אפשר להפיק רק תוך כדי הפקת האשלג, כך שלא במכוון היו למתחרות בנובומייסקי.

14. ראו מכתבו של ישראל ברדיי לנובומייסקי מן ה-5.9.1928, אצ"מ A316/4.

כחלק מן המפעל הציוני, ובקשתו לסיוע כספי נשענה על טיעון זה. דוגמה לכך עולה למשל ממכתבו של נובומייסקי למזכירות הראשית של ההנהלה הציונית בלונדון, בבקשו את תמיכתם ברכישת הזיכיון לשירות הסיירות ביס-המלח (שהיה הזיכיון הראשון שניתן לו באזור והיווה דריסת רגל חשובה גם מבחינת היכולת להתחיל בניסויים להפקת האשלג). ההצדקות הכלכליות לרכישת הזיכיון הוצגו כעומדות רק במקום השני. נובומייסקי עמד, בראש ובראשונה, על החשיבות של פיתוח תשתית תחבורתית, תיירותית וכלכלית, כבסיס לקיומו של יישוב יהודי בעתיד במקום וכבסיס להפקת מלחי הים. לאורך המסמך כולו אין אזכור לאינטרסים הפרטיים שהיו לנובומייסקי בשטח, והוא מבקש מההסתדרות הציונית לממן כ-70% מן הרכישה: "אם נביא בחשבון את העובדה שאף דונם מאדמת עבר הירדן, שרק עתה עברה לשליטה פוליטית מוחלטת של הממשלה האנגלית, שייך ליהודי, ואת העובדה, כי לא ניתן למצוא כל התיישבות יהודית באזור, נראה כי הצעה זו של מר חסבון [המוכר הערבי של השטח] היא בעלת חשיבות לאומית עצומה ליהודים" (תרגום שלנו, אצ"מ Z4/3473b). מן המסמכים עולה כי ההסתדרות הציונית אכן קיבלה טיעון זה וניאותה להשקיע את הממון.

אנו רואים, אם כן, שבמסגרת השיח היהודי, תרמה הצגת החברה כחלק מן המפעל הציוני ליכולתו של נובומייסקי לגייס תמיכה פוליטית ופיננסית, שסייעה לו לקבל את הזיכיון מאת ממשלת בריטניה.¹⁵ נובומייסקי אף התחייב להוריש את מניותיו בחברה להסתדרות הציונית כתמורה לסיוע שהגישה לו וכחלק מתרומתו לבניין הארץ. לאור תמונה מורכבת זו מתחדדת התובנה שהשאלה האם היתה החברה פרטית או שמא לאומית, היתה שאלה פוליטית ולא חשבונאית גרידא. התשובה שתתקבל היא שתקבע באיזו מידה יכולה ההסתדרות הציונית לקבוע את דרכיה של חברת האשלג. סוגיה זו עמדה במרכזם של ויכוחים רבים שניהלה החברה עם עובדיה המאורגנים, עם ההסתדרות הכללית ועם מוסדות היישוב. מנהיגם של הפועלים היהודים המאורגנים, יהודה קופלביץ (אלמוג), מעמיד סוגיה זו של מהות ההון שייסד את חברת האשלג ברבים ממאבקיו עם החברה, ותובע מן ההסתדרות הכללית לבסס את שליטתו של ההון הלאומי בחברה באמצעות השקעות נוספות. במכתב לבן-גוריון ב-3.8.1943 הוא מוחא: "יהודים יסדו את חברת האשלג, קרן היסוד הושיטה עורה נאמנה למפעל המתייסד, אך היום מבליטים מצדדים שונים את בינלאומיותה של החברה" (אצ"מ, 3/99). ובמקום אחר: "מוח יהודי, מרץ והון יהודי יסדוהו, ציונים ושוחרי בניין המולדת נשאו בעול ואם גם מסיבות הזמן שיוו למפעל צורה בינלאומית – הוא מוסיף להיות חוליה בשרשרת בניין הארץ" (קופלביץ וונסקי תש"ה, 277).

הפועלים מבקשים לראות בחברה תוצר של הון לאומי על מנת שיוכלו להכתיב את מדיניותה בשאלות של עבודה עברית והתיישבות, אולם נובומייסקי, בעומדו מול נציגי הפועלים, מתנגד לראייה מוחלטת זו, ובמקרים רבים הוא מערער עליה ומציג בכך עמדה הסותרת לכאורה את העמדות שהציג בראשית הדרך בפני המוסדות הציוניים. עובדה זו עולה ממכתב תשובה לנובומייסקי בחתימתו של ברל כצנלסון, ובו הוא משיב על התקפה של נובומייסקי על בעל מאמר אחר שטען כי חברת האשלג נבנתה בהון לאומי: "רשאי הוא [בעל מאמר קודם בדבר] לזקוף גם את פעולתו של מר נובומייסקי לא על חשבון ההון הבינלאומי אלא על חשבון התנועה הציונית. האומנם תראה פגיעה לעצמך אם נאמר כי אלמלא התנועה הציונית לא היה המהנדס מר נובומייסקי מתעורר לקראת יס-המלח דווקא...". ערעורו של נובומייסקי על "לאומיותו" של ההון הבסיסי של חברת האשלג מוביל לספקנותם של גורמים שונים באשר למידת נאמנותה של החברה לאינטרס הציוני (כפי שהם ראו אותו). בכל פעם שקבוצה מסוימת מוצאת לנכון להיאבק בחברה בשאלה כלשהי, היא מעלה את שאלת נאמנותם של בעלי ההון. דוגמה נוספת ניתן למצוא במכתבו של קופלביץ לועד הפועל של ההסתדרות הכללית (1.6.1944). ובו הוא מתרה כי קיימת סכנה של לקיחת החברה מידי היהודים. קופלביץ טוען שהשפעתם של האנגלים חזקה מדי, וקורא לפעול לגיוס הון יהודי עבור החברה, להבטחת השליטה היהודית בה. ואחרי נפילת המפעל הצפוני בידי הירדנים ב-1948 הוא כותב: "ההנהלה מעולם לא האמינה במדינה העברית וגם לא מאמינה

15. עובדה זו הינה פרדוקסלית משום שבפני ממשלת בריטניה השתדל נובומייסקי להציג את החברה כפרטית וכמנותקת מאינטרסים ציוניים שפתחו את הדרך בפניו.

בה כיום. ההנהלה שיתפה פעולה עם הרשויות הבריטיות בארץ ובלונדון וכן עם הממשלה העבר-ישראלית.¹⁶

ערעור זה על מידת ציוניותה של החברה הציב בפניה קונפליקט מתמיד. מצד אחד, הגדרתה כחלק מן הפרויקט הציוני היוותה תנאי מוקדם לזכייה במשאבים שהיו נחוצים לה מאוד: הקצאת אדמות, הקצאת כספי לאום, ובעיקר הקצאת כוח עבודה מיומן שיתגייס לעבודה בסדום בחום ממוצע של 42 מעלות ובמרחק רב מכל יישוב קיים, ואת לעתים גם בתנאים של גאות במשק, מגד, זיהויה המוחלט עם הפרויקט הציוני מסכן גם הוא את הסיכוי להתקדמותה הכלכלית של החברה, כפי שתפסו אותו מנהליה והדירקטורים שלה.

ריבוי פניה של חברת האשלג – המציגה את עצמה כפרקטיקה ציונית לכל דבר בהקשרים מסוימים, וכחברה פרטית בעלת מטרת רווח המתרחקת מן הקונפליקט הפוליטי בהקשרים אחרים – ליווה את החברה לאורך כל שנות קיומה. הצורך להיענות לקהלים שונים בעלי אינטרסים מנוגדים השפיע רבות על מהלכיה של החברה ועל הרטוריקה שהפעילה בשלבי קיומה השונים: הוא אפיין את החברה כבר בשלב הראשון, שלב המאבק על הזיכיון והשפיע גם על סוגיה נוספת, סוגיית "כיבוש העבודה העברית".

"עבודה עברית" או "עבודה זולה"

לאחר שקיבלה את הזיכיון, ולאחר שהוקמו המפעלים נתקלה החברה בקושי לגייס עובדים מיומנים. תנאי המחיה המפרכים סביב ים-המלח וריחוקו (במושגי הימים ההם) מכל מקום יישוב, הקשו על החברה לאתר עובדים ולהביאם לעבוד במקום, בעיקר בכל הנוגע לעובדים בעלי הכשרה לעבודה תעשייתית. אמנם, עם הקמת המפעל גויסו עובדים דיי-הצורך, כפי שדיווח המנהל הכללי,¹⁷ אולם החל מ-1932, בשל השיפור במצב התעסוקה בארץ, גדל הקושי בגיוס עובדים מקצועיים, קושי שגבר עם הקמת המפעל בסדום שבו תנאי העבודה היו מעיקים יותר: "יש מעט עובדים מיומנים בפלשתינה, בהשוואה לסטנדרטים מערב אירופיים או אמריקניים. בזמן הקצר מאז נוסדה התעשייה בארץ זו אחרי המלחמה, לא יכול היה להיווצר כוח אדם מיומן בכל מספר מתקבל על הדעת. ואלה שעברו הכשרה או שבאו מחו"ל, התיישבו כבר במספר חברות גדולות כמו 'חברת החשמל', 'נשר', 'שמן' ו'גרנד מולין'..."¹⁸ או במקום אחר: "הקושי הראשון שלנו הוא המחסור בצוות בכיר. מספר אנשי מפתח עזבו אותנו מסיבות שונות ואנשים מתאימים להחלפתם אינם בנמצא".¹⁹ למרות שתנאי הזיכיון קבעו מפורשות כי בחברה יועסקו מספר שווה של פועלים יהודים וערבים, היו העובדים הערבים חסרי-הכשרה "בעוד מרבית העובדים היהודים היו בעלי הכשרה, בעיקר הצוות הטכני הורכב מיהודים, עם מעט יוצאים מן הכלל שהיו מומחים בריטים".²⁰

שלא כמו במקרה הקלאסי של החקלאות בפלשתינה-א"י, במקרה של חברת האשלג היו, אם כן, העובדים היהודים "משאב נחוץ". העבודה התעשייתית דרשה כוח אדם מיומן ומשכיל, עבודה שיצרה תלות של החברה בעובדים היהודים.²¹ סיבה נוספת וחשובה לא פחות לתלות זו נובעת מכך שהעסקת עובדים עברים היתה חיונית לצורך קבלת לגיטימציה ממוסדות היישוב, שלתמיכתם נזקקה החברה. בשלב זה של ההיסטוריה היישובית הפכה העסקת "עבודה עברית" לקריטריון ראשון במעלה להגדרת מפעל כלשהו כ"ציוני", קריטריון שנתמך תמיד על-ידי הסתדרות הפועלים.

16. אצ"מ S53 / ג' 1335.
17. "לא היו בעיות במציאת כוח אדם מקומי מספק בעל הכשרה וחסר הכשרה מן הקהילות היהודית והערבית בפלשתינה ובעבר הירדן..." "דו"ח המנהל הכללי לאסיפה הכללית השנתית הראשונה, 21.4.1931, אצ"מ 24/3473.
18. מתוך מכתב החברה בתגובה למאמר בעיתון דבר, נתקבל מארכיונו הפרטי של ד"ר ורדי ללא סימון ותאריך.
19. מכתב ללורד לייטון, יושב ראש החברה, 23.7.1944, אצ"מ F43/49.
20. מסמך דירקטוריון החברה למוזכיר האו"ם ב-1948, גנזך המדינה ח/980.
21. הדגש ההיסטוריוגרפי על חקלאות מעלים גם תופעה זו. הספרות של הכלכלה הפוליטית (בעיקר Shafir 1989), המתמקדת במאבק על כיבוש העבודה בחקלאות, רואה בפועל העברי נחות מבחינת תרומתו למעסיק מן הפועל הערבי, ובכך מסבירה את הצורך בהתארגנות פוליטית. בתעשייה אין הדבר בהכרח כך.

הצורך לגייס עובדים יהודים שיסכימו לעבוד בתנאים הקשים של ים-המלח, מכאן, והשאיפה לצמצום עלות העבודה, מכאן, הביאו לפעולה אידיאולוגית מרתקת סביב אחד הסמלים המרכזיים בשיח: "העבודה העברית".

השתלבותה של חברת האשלג בשיח "כיבוש העבודה העברית" הפך פרקטיקה הקושרת את האינטרסים החשובים לפועלים עם אלה של החברה. כבר בראשית ימיה הניפה החברה את דגל העבודה העברית, כפי שעולה מדבריו של נובומייסקי על המשא ומתן שערך עם אחד המשקיעים הבריטים הציונים, אלפרד מונד, (הלורד מלצ'ט): "שלוש נקודות שהיו חשובות בעיני, ראשית, הזכרתיו שמונד אמור לחתום על מכתב שיבטיח את זכויות העבודה העברית במפעל...". לטענת נובומייסקי, על כך אף התפוצץ המשא ומתן: "מונד פעל בראש ובראשונה כיוח ורק בשורה השנייה כציוני, ואילו בשבילי היתה הציונות עדיפה" (נובומייסקי 1958, 308). נובומייסקי טוען כאן ובמקומות אחרים, שהעסקת עבודה עברית היתה בעיניו מטרה חשובה.

הפועלים מצדם, מסבירים גם הם את בואם לעבוד במפעל כאקט של כיבוש העבודה, ומעידים שגם הם היו מודעים לקלף המיקוח שבידיהם: "אנו רואים בים-המלח זיכיון של המנדט שבביל העם היהודי, מי צריך להוציא לפועל את הזיכיון אם לא אנחנו היהודים... רק יהודים צריכים לעבוד בזיכיון... לו אנחנו היינו עושים הכל היו 400 פועלים יהודים"²² ובראייה לאחור: "העבודה היא גורם קובע בגורלו של מפעל, וכאן מתחיל תפקידנו אנו, תפקיד הקיבוץ בדרום. הלכנו לדרום לשתף עצמנו בייסוד המפעל; חברת האשלג עמדה אז לפני שתי עובדות אובייקטיביות בולטות, שהיא עצמה ציינה אותן, כעבור שנים מספר, בגילוי לב: א. 'הגאות ששררה אז בארץ וחוסר פועלים שבא בעקבותיה', ב. 'הדרום היה אז שומם, והמקום היה מחוסר כל נוחיות החיים'. גם מעינינו לא נעלמו, כמובן, העובדות, אף-על-פי כן ראינו לפנינו סיכויים שובי-לב: 1. להשתלב בתהליך תעשייתי מורכב בעל ערך ראשוני... 2. לפלט דרך הן לפיתוח חקלאי של הסביבה הקרובה והרחוקה, והן לגיוון התעשייה, לניצול אוצרות הטבע...". (קופלביץ וונסקי תש"ה, 278). ובמקום אחר: "חזון אחד היה נר לרגלינו מאז דרכנו על ארמת סרום – לאחוז בכל העבודות שבמפעל בכל היקפן ובלי אפליה" (שם, 300).

העובדים התגייסו, אם כן, לעבודה על בסיס השאיפה לכבוש את העבודה ואת השממה, אולם לשאיפתם זו היו תוצאות פרדוקסליות שפעלו לטובתה של חברת האשלג דווקא. ההזדהות האידיאולוגית עם ערך "כיבוש העבודה" החלישה את כוחם ואפשרה לחברה לדרוש מהם להוזיל את מחיר העבודה ולהגביר את תפוקתם. למרות מחויבותה הרטרורית למאבק על "העבודה העברית" ולמרות שהעובדים הערבים לא היו בעלי הכשרה מתאימה, ריחף האיום להחליף את העבודה העברית בערבית כל העת מעל ראשם של העובדים היהודים. מנהליה של החברה לא שכחו לשלוף את מסמך הזיכיון, המחייב אותם להעסיק מספר שווה של יהודים וערבים, ולהשתמש בו כשוט כנגד העובדים היהודים המאורגנים. בכל פעם שהחברה נאלצה להתמודד עם תביעות שכר מצד הפועלים היהודים, היא הזכירה את עלות עבודתם הנמוכה של העובדים הערבים ואת תפוקתם הגבוהה. איום זה הקל עליה להשיג הישגים במאבק מול העובדים מבלי לערער כליל את מעמדה כחלק מן הפרויקט הציוני, כפי שהעיד אחד מחברי ועד העובדים: "מר נובומייסקי הסביר שלפי חישובי ההנהלה אין ההפרש הגבוה בשכר העבודה מאפשר להיענות לתביעה זו [להעסקת עובדים יהודים בלבד בהורקת הקרנוליט, אחד מן העיסוקים הפשוטים בחברה, שהובטחו בעבר ליהודים] ונתן גם הוראות להנהלת העבודה במקום להפסיק את הטעינה של האשלג לסירות על-ידי יהודים ולעשותה על-ידי ערבים. בתשובה לזה הודיע החבר קופלביץ שההסדרות בשום אופן לא תוותר על זכויותיהם של הפועלים היהודים לעבוד בעבודות הנ"ל... הוא [קופלביץ] סובר שכשיכניסו שכלולים טכניים תחול העבודה"²³. ואכן, על מנת לכבוש את העבודה קיבלו על עצמם הפועלים המאורגנים עבודה בשכר נמוך יותר, כפי שעולה מתיאורם של קופלביץ וונסקי: "אין זו אלא עבודה עונתית, ושכרה מועט אך קיבלנוה מתוך סיפוק רב, כי בזכותה הוספנו 40 פועל" (שם, 295).

22. דו"ח מן האסיפה הכללית, ללא תאריך, ארכיון לבון, א' IV-104-1-225.

23. ניסוח לקוי במקור. גנוז ח/982-63, מכתב מה-28.6.1937.

גם "ועדת ים-המלח וחבלו" שהוקמה כדי לבחון את עתיד המפעלים לאחר שנהרסו ב־1948, עמדה על פרדוקס זה: "אין לנו מקום לומר שבאנו לידי הכרה כי שכר העבודה בים-המלח היה באופן מיוחד נמוך משכר העבודה במקומות אחרים, אולם לא קשה להבין כי רוב העובדים לא ראו בשכר עבודתם פיצוי מתאים לתנאי העבודה המיוחדים הנובעים מתנאי המקום... חוץ מזה: החברה העסיקה מספר גדול של פועלים ערבים, והפועלים האלה קיבלו שכר נמוך באופן ניכר משכרם של הפועלים היהודים. ייתכן שאפשר לטעון שטיב עבודתם ופריונם היו ירודים, באותה מידה ששכרם היה נמוך משכר הפועלים העבריים, אולם עצם העובדה שהשכר היומי האבסולוטי של הפועל הערבי היה פי כמה קטן משכרו של הפועל העברי, היתה עלולה להשפיע על הנהלת החברה בבואה להעריך את תביעות הפועלים העבריים".²⁴

בדיון רחב יותר בהשלכות המאבק על עבודה עברית על התנאים במשק ה"יישובי" מעלה זוסמן טיעון דומה. הוא מציינ כי "למרות הלחץ שלא להעסיק עובדים ערבים ובמידה שהועסקו הפללותם לרעה בשכר בהשוואה לעובד היהודי, הרי האפשרות להעסיק ערבים קבעה גבול עליון לשכר שהיה המעביד היהודי מוכן לשלם לפועל היהודי הבלתי-מקצועי" (זוסמן 1974, 10).

חשוב לציין גם כי הצגת פעולתה של החברה במסגרת השיח של עבודה עברית, אינה מובנת מאליה. לעתים קרובות האשימו מנהיגי הפועלים את בעלי ההון בהתנגדות למאבק לכיבוש העבודה או בהתעלמות ממנו, ולפיכך הואשמו המעסיקים בהערפת האינטרס הפרטי על זה הלאומי. גם חברת האשלג מתלבטת בשאלת עמדתה כלפי סוגיית ה"עבודה העברית", ומול קהלים חיצוניים היא מקפידה להצביע על האיזון בין מספר העובדים היהודים למספר הערבים המועסקים בה, תוך טשטוש ההבדלים בסוג העבודה שעשו בני שתי הקבוצות, וטשטוש דפוסי ההעסקה והשכר השונים.

השתתפותה של החברה בשיח סביב ה"עבודה העברית" והצלחתה לשלוט בעובדיה בזכות זיהויה עם הסמל, מצטרפת לדיון בסמל מרכזי נוסף בשיח הציוני הדומיננטי, זה של "כיבוש השממה".

כיבוש השממה

קביעת גבולות טריטוריאליים לישות היהודית העתידית בפלשתינה-א"י היתה מטרתן המוצהרת של כל התנועות הציוניות, אולם בניגוד לשיח על "כיבוש הארץ" המתאפיין בעיקר באסוציאציות מיליטריסטיות, התאפיין השיח של תנועות העבודה בדגש על כיבושה של מה שנתפס בעיניהם כ"שממה ריקה מאדם". "כיבוש השממה" ו"גאולת האדמה" באמצעות חקלאות והתיישבות היו סמלים מרכזיים בשיח הציוני הדומיננטי כבר מימי הביניים. לכאורה, קשה היה לחברה תעשייתית להשתלב בשיח כזה, אולם, כפי שנראה מיד, השתלבה בו חברת האשלג, כמו גם חברות תעשייתיות אחרות, בקלות יתרה. כבר בחזונום של לוינסקי והרצל מלווה תעשיית הכימיקלים בים-המלח בהתיישבות יהודית, המהווה אבן פינה לכיבוש הדרך לאילת וליריחו. נובומייסקי עצמו משתמש בטיעון זה כאשר הוא מבקש את השתתפותה של ההסתדרות הציונית בפועל. בזכרונותיו הוא קושר בין הקמת המפעל לאקט חלוצי של כיבוש הארץ. הוא חושב על "הקמת יישוב של חרושת בלב השממה הנידחת" ומוסיף כי "עצם הקמתו של מקום יישוב בסביבה שנודעה בעולם בשיממונה", קסמה ללבו בחלוציות שבה (נובומייסקי 1958, 234). כשהוא מעודד את פועליו, משתמש נובומייסקי ברטוריקה דומה. בנאום המלווה את הקברצה היוצאת לסדרום להקים בה את המפעל הדרומי במאי 1934, הוא אומר: "התכנסנו כאן היום להתחיל תקופה חדשה בקורות מפעלנו – כיבוש שטח חדש של הישימון. באנו לברך אתכם, המפליגים לקצהו השני של ים-המלח, להניח את אבן הפינה ליישוב החדש. בשולחי אתכם היום למקום הזה, המתואר בצבעים כה שחורים בדברי ימי האנושות, הנני מאחל לכם נסיעה טובה ומוצלחת וחזרות היצירה, בהכירם כי אתם נבחרתם להיות הראשונים להנחת אבן הפינה ליישוב חדש בנקודה הרחוקה ביותר במדבר יהודה" (קושניר 1973, 280). היישוב המדובר בסדרום לא הוקם מעולם, אבל השאיפה להקימו היא שהוליכה קברצה גדולה של עובדים להעדיף עבודה פיסית קשה, בתנאי אקלים מעיקים ובשכר נמוך יחסית, בתקופה של גאות שאפשרה להם למצוא עבודה בתנאים טובים בהרבה, סמוך

24. "ועדת ים-המלח וחבלו", 1950, ארכיון לבון, IV-104-1-251.

למשפחותיהם ולקיבוציהם ובשכר גבוה יותר. נובומייסקי מכיר בכך. במכתב ליושב ראש הדירקטוריון, הלורד לייטון הוא כותב: "ארגון זה (הקיבוץ הארצי) הוא ספק העבודה העיקרי של המפעל בדרום. כמעט לכל אנשיו יש ניסיון בחקלאות ומטרתם להתיישב עם משפחותיהם על האדמה, ליד מקום עבודתם במפעל... הפיתוי לחברי הקיבוץ הוא חלקת אדמה שאותה יוכלו לעבד ושעליה יוכלו לחיות עם משפחותיהם כל ימי חייהם" (אורן 1985, 79). קופלביץ, מנהיג הפועלים, מזכיר לעתים קרובות את כיבוש הארץ כמניע מרכזי לשליחת העובדים לסדרם: "כשהלכנו ב-1934 אל שממת דרום ים-המלח להקים שם מפעל נוסף של חברת האשלג, ראינו לפני עינינו את העתיד. קנה זה שננעץ בפיתוח הדרומית של ים-המלח צריך להיחפץ לנקודת מוצא להתפשטות היישוב העברי מזרחה... אוצרות רבים מחכים לפיתוח וניצול..."²⁵. העובדים אף מתריעים כי אם לא ימומשו תביעותיהם להקמת היישוב בדרום, יעזבו את העבודה במפעל: "שיא ההישג של הפלוגה המקובצת בסדרם תהיה האחיזה ההתיישבותית. בלי אחיזה התיישבותית הקיבוץ [המאוחד] מילא פה את התפקיד לפי מיטב יכולתו"²⁶. במובן זה לא הסתפקה החברה ברטוריקה, היא הקצתה קרקע מקרקעות הזיכיון להקמת הקיבוץ "בית הערבה" וכן להקמת שכונת הפקידים "רבת אשלג". כלפי מוסדות היישוב ופועליה, הציגה החברה את הקמת היישובים כחלק מחזונה הצינוני, והצגה זו אפשרה לה לזכות באמנותם של העובדים גם בעתות תעסוקה מלאה. כלפי הממשלה הבריטית והדירקטורים הזרים, הוצגה הפעולה כפרקטיקה של הגברת הפרודוקטיביות ושיפור מקורות האספקה של תוצרת חקלאית ושירותים למפעלים. צורה זו של הצגת הדברים נתפסת בעיני הקהלים הזרים כלגיטימית. הם זיהו אותה עם פרקטיקות המוכרות להם כדפוסים של "קפיטליזם הרווחה", פרקטיקה ניהולית שרווחה באנגליה של המאה ה-19 ואחר-כך גם בארצות-הברית תחת הכינוי "שיפור תעשייתי" (Industrial Betterment), שבמסגרתם הוקמו ערי תעשייה, כמו זו של רוברט און באנגליה ואלה של פורד ופולמן בארצות-הברית. קפיטליזם הרווחה מתואר בספרות כאידיאולוגיה הומוניסטית הנובעת מהכרתם של התעשיינים, דוגמת און, בתפקידם החברתי הפטרנליסטי, שעיקרו דאגה לעניים מטעמים מוסריים. במשך הזמן התווספה לרטוריקה ההומוניסטית ההבנה כי דאגה זו לעובדים משרתת גם את האינטרסים של מעסיקיהם בהופכה את העובדים לאמנים יותר למעסיקיהם ולחלויים בהם יותר. מחקרים ביקורתיים (ראו בעיקר שנהב 1991; 1992 Barley and Kunda) הצביעו על מנגנונים אלה של "דאגה לעובד" כעל צורה יעילה במיוחד של שליטה בעובדים והגברת הפרודוקטיביות ללא צורך בפיקוח חיצוני הדוק על תהליך העבודה. מעבר להקמת יישובים נמנים גם מערכות הינון ובריאות ואפילו משטרה מפעלית הדואגת לביטחון העובדים, כחלק מאידיאולוגיה זו. ואכן, הצגת הקמת היישובים בפני הדירקטורים הזרים ובפני השלטונות הבריטיים כפרקטיקה של קפיטליזם הרווחה, היא שאפשרה את הקצאת הכספים לפרויקט ההתיישבות ואת האישור הבריטי לשימוש באדמות הזיכיון למטרות התיישבות בניגוד לתנאי הזיכיון המקוריים.

הצגת התעשייה כפרקטיקה לאומית, קולקטיביסטית, הקשורה בפעולה לכיבוש העבודה ולכיבוש השממה באמצעות התיישבות, מאפשרת לתעשיינים להרחיב את גבולותיו של מושג מרכזי נוסף בשיח הדומיננטי, אולי המושג החשוב ביותר בו, ה"חלוץ".

חלוציות

לכאורה, רחוקה דמותו של ה"חלוץ" היהודי בפלשתינה מרחק רב מדמותו של התעשיין. מול החלוץ הסגפן, הפועל תמיד כחלק מן הקולקטיב ולטובת האינטרס המשותף, הנמנע מסיפוקים חומריים והעובד את האדמה,²⁷ ניצבת דמותו של התעשיין הפרטי כתמונת ראי: האיש בחליפה ובעניבת פרפר, הנוסע בעולם ונע בארץ בעזרת מכונית נדירה, העושה בראש ובראשונה לביתו וחותר לתגמולים כלכליים, הפועל כאינדיבידואליסט הרחוק מן החקלאות ומעבודת הכפיים. אפיונים אלה, שהלמו את נובומייסקי במיוחד, הדירו את התעשיינים מכלל ה"חלוצים" כפי שנתפסו לרוב על-ידי אנשי התקופה, וכפי שנתפסו גם על-ידי חוקריה. פירר (1984) מדגישה את

25. מכתב לרוד בן-גוריון, 3.8.1943, אצ"מ J99/3

26. מתוך פרוטוקול אסיפת פלוגה, 25.12.45, ארכיון לבון, IV-104 1149/250

27. לתיאור דמותו של החלוץ המיתי ראו אייזנשטדט תשכ"ז; פירר 1984; Roniger and Feige 1992; Near 1987. לניתוח גיניאלוגי של מיתוס החלוץ ראו בן-אליעזר 1996.

הניגוד בין דמות החלוץ לבין דמותם של התעשיינים ואנשי ההון הפרטי המייצגים דמות ההפוכה לדמותו של החלוץ. ניר (Near 1987), החותר להדגשת ההבדלים בין החלוץ הארצישראלי לבין בן דמותו האמריקני, מבליט את היסודות הקולקטיביסטיים והסוציאליסטיים של הארצישראלי מול האפיונים האינדיבידואליסטיים והקפיטליסטיים של האמריקני. אולם למרות ניגודים אלה הצליחה חברת האשלג להגדיר עצמה ולהיתפס בעיני קהליה הציוניים כ"חלוצית", ובאופן פרדוקסלי הפכה זהות זו לסמל מרכזי שאפשר לחברה לזכות בלגיטימציה לפועלה ובגישה למשאבים.²⁸ אין ספק ששילובה של חברת האשלג בפרקטיקות של כיבוש העבודה העברית וכיבוש השממה הן שאפשרו לה להתקבל כפרקטיקה שכזו.

לזכותם של החברה ושל נובומייסקי עמדה העובדה כי פעולתם היתה ראשונית בחבל ארץ לא נושב על-ידי יהודים, וכי הקמת תעשייה בחבל זה היתה כרוכה בהתמודדות עם איתני הטבע המתנכלים של סדום ומדבר יהודה. מאפיינים אלה של ראשוניות והתמודדות עם איתני הטבע היו חלק ממאפייני דמותו של החלוץ (Kimmerling 1983, 20). תכונה נוספת המאפיינת את החלוץ – "זיקה לחקלאות" – מופיעה גם היא, בצורה זו או אחרת, בפעולתה של החברה, באמצעות סיוע לפעולה החקלאית ב"בית הערבה", למשל. נובומייסקי מצביע על היותו חלק מן המפעל החלוצי בהגדירו את חברת האשלג כחלק מהחייאת המדבר והפרכתו. את ההיבט ה"התנדבותי" ממלא נובומייסקי בהצהרתו כי יתרום את מניותיו בחברת האשלג להסתדרות הציונית לאחר מותו, תרומה שהודגשה על-ידי דוברי החברה כהוכחה לזיקתה הציונית (ברודי 1949).

הקהלים השונים, אכן, תפסו את הפעולה כחלוצית. קופלביץ, מנהיג הפועלים במפעלים, ולפעמים אויבו המר של נובומייסקי, מגדיר אותו כ"זים-חלוץ": "חלוצי מפעל זה ודאי לא התכוונו אל הייצור הכימי בלבד, אלא ראו בו את המנוף הכביר, שיחזיר ויכניס רוח חיים לחבלי ארץ גדולים..."²⁹ או במקום אחר: "ההון הפרטי אשר נועק לעזרת המפעל בראשית ייסודו, כוונתו היתה לאומית והוא מילא תפקיד חלוצי, סלל את הדרך לפני המפעל החדש..."³⁰ חשוב לציין כי גם לפועלים המאורגנים ולמנהיגיהם היה אינטרס בהגדרת פעולותיה של חברת האשלג כחלוציות, הגדרה המחזקת את מעמדם שלהם כחלוצים וכתורמים לבניין האומה.

נראה, אם כן, כי לאורך שנות פעולתו בחברת האשלג מאמץ נובומייסקי פרקטיקות המשלבות אותו ואת החברה שבראשותו, בדימוי חלוצי. בזכות מסגור פעולתו במושגים ציוניים-חלוציים, זוכה נובומייסקי למעמד לגיטימי בשיח הדומיננטי, כפי שעולה מהקדמת עורך הארץ למאמר שכתב נובומייסקי עצמו ב-1945: "הוא ציוני ותיק ואיש בעל דעות סוציאליות מתקדמות מאוד. סגולות אלה מעניקות לדבריו משקל גדול לאין ערוך מזה שיש ליחס לאזהרות ששמענו פעם בפעם מפי עסקנים בעלי דעות ימניות, הרוצים להוכיח את הנזק שגורמת תנועת הפועלים... כאן מדבר איש ציוני, מהנדס בעל ניסיון מאין כמוהו, שהקדיש את חייו לבניין תעשייה בארץ-ישראל, ואין לו מטרות אחרת אלא לראות בפריחתה..." (הקדמת עורך הארץ, נובומייסקי 1945). הפרקטיקות והרטוריקות שאפיינו את החברה אפשרו לה ליטול חלק בשיח הדומיננטי, ויותר מכך, העניקו לה מקום לגיטימי בשיח זה, מקום שאפשר לה ליהנות ממשאבים שהוקצו למפעלים לאומיים.

עד כה תיארו את הרחבתו של השיח הציוני כך שיכלול את התעשייה, ככלי לגיוס משאבים: הון ועובדים. אולם בגיוס עובדים אין די. מנקודת מבטם של התעשיינים, יש להבטיח כי עובדים אלה יהיו פרודוקטיביים. גם בסוגיה זו פועל נובומייסקי להרחבתה של האידיאולוגיה הציונית-סוציאליסטית ואינו מנסה להציב במקומה אידיאולוגיה חליפית, קפיטליסטית למשל. כלפי קהליה החיצוניים הצהירה חברת האשלג על מאבק להגברת הפריון – במונחים המקובלים בעולם המערבי – אולם מול קהליה הפנימיים, העובדים ומנהיגיהם בהסתדרות, הציגה החברה את המאבק לפרודוקטיביות כחלק מן המאבק הציוני במושגיו של א.ד. גורדון.

28. על-פי פוקו (Foucault 1981), מגדיר השיח הדומיננטי את דמותו של הדובר הלגיטימי. החלוץ ממלא תפקיד זה בשיח הציוני-סוציאליסטי.

29. מתוך טיוטה לפתח-דבר לספר על בקעת צוהר, גנוך 982/66.

30. מתוך טיוטה לפתח-דבר לספר על בקעת צוהר, גנוך 982/66.

פרודוקטיביות

שאלת הגברת הפרודוקטיביות העסיקה מאוד את מנהלי חברת האשלג. מנתונים שהציגו אנשי החברה,³¹ נראה, שתפוקת פועלי החברה היתה נמוכה בהרבה יחסית לתפוקתם של מפעלי אשלג אחרים בספרד, בגרמניה ובארצות-הברית. החל מן העשור השני לקיומה, ובעיקר לקראת סיום מלחמת העולם השנייה – אל מול הסיכוי כי תתפתח תחרות מול יצרניות אשלג אחרות – הופכת שאלת הגברת הפיריון למרכזית בדיונים סביב חברת האשלג. הגדרת פיריון העבודה כמטרה לאומית, הגדרה המתנה את עצם קיומה של "תעשייה לאומית" ופיתוח כלכלת פלשתינה-א"י, מקנה למושג משמעות שונה מן המקובל בתעשייה במערב, והופכת את הפרודוקטיביות למטרה משותפת לחברה ולפועלים.

החיבור שבין ציונות ופרודוקטיביות לא היה חדש. במאבק על משמעותו של מושג הפרודוקטיביות ועל הפיכתו לפרקטיקה הנתפסת כציונית, מסתמכים התעשיינים, אנשי חברת האשלג, על דיון מוכר בשאלה, המופיע למשל אצל א.ד. גורדון. שאלת הפיכתו של העם היהודי לעם יצרני מצויה גם בכתביהם של בורוכוב ושל סוציאליסטים אחרים, שראו בעבודה את מקור גאולתו של העם, וקראו ללא הרף להפיכתה של הפירמידה. מעם שרובו סוחרים, בנקאים ולמדנים, קראו הוגים אלה להפיכתו של העם היהודי לעם יצרני, המפיק ערך עודף מעבודתו. אולם אין לראות בתפיסת פיריון העבודה אליבא דגורדון ובורוכוב, הקשורה בלאומיות, בבחינת הסבר מספק לשיח על הפרודוקטיביות בחברת האשלג ולתיעוש בכלל.

מושג פיריון העבודה הוא רב-פנים והוא עבר גלגולים שונים במקביל להתפתחותו של התיעוש ולעיצובן של תיאוריות הניהול שליוו אותו. שנהב (1992) מבחין בין הדיון בעבודה כמלאכת קודש וכמכשיר להשגחה מוסרית, לבין הדיון בפרודוקטיביות כפי שהוא מתבטא בהנדסה התעשייתית, כקשר בין תפוקה לתמורה, הנמדד באמצעים סטטיסטיים ומתמסד באופן הקשור קשר מוחלט לשאלת היעילות. פיריון זה של ההנדסה התעשייתית הוא אינדיבידואליסטי באופיו ומבוסס על תחרות בין עובדים ועל אסטרטגיות של הפרד ומשול הנשענות על ההנחה הפסיכולוגיסטית שעובדים מעוניינים אך ורק בהגדלת הכנסתם ובחיסכון וכי אין להם ידיעה מושלמת של המכלול, בניגוד למנהלים. השינוי האידיאולוגי שעובר מושג פיריון העבודה קשור בתהליך כללי המאפיין את התפתחות מושג העבודה מ-*labor-work*, התפתחות הקשורה במעבר מתפיסתה של העבודה כעשייה אוטונומית לתפיסתה כחלק מתהליך השליטה בכוח העבודה. הנחת היסוד של התפיסה החדשה: הצורך במקסימיזציה הבאה לידי ביטוי ב"הרבה", "מהר יותר", "בזול", עומדת בניגוד מוחלט לתפיסה הרתנית של העבודה, הבוחנת את שאלת הפיריון מנקודת מוצא של ייעוד ושליחות ולא מנקודת מבט של רווח כחזות כל.

עבודתם של גורדון ובורוכוב קשורה בתפיסה המוקדמת, הדתית במידת-מה, של העבודה, שהושפעה מן השיח המרקסיסטי, מחד גיסא, ומן השיח הנרודניקי, המדגיש שיבה אל האדמה, מאידך גיסא. בניגוד לתפיסה זו מכונן השיח סביב הפיריון בחברת האשלג חיבור בין הפרודוקטיביות במשמעותה הרציונלית, הסטטיסטית והמדעית, לבין הלאומיות שהיא לכאורה ההפך הגמור: רויית רגש וחלוצית.

כאן בא לידי ביטוי ברור המאבק על משמעויותיהם של סמלים מרכזיים בשיח, כחלק מהפרקטיקה האידיאולוגית; מאבקם של התעשיינים להגדרת היעילות התעשייתית והקשר שבין עלות לתועלת, כחלק מן המטרות הלאומיות שיאפשרו את התפתחותה של הארץ. שנהב (1992) מזכיר, כי עם כניסת ארצות-הברית למלחמת העולם הראשונה, השיגעון ליעילות הפך גם למבחן לפטריוטיות. הפרקטיקה המרחיבה את משמעותה של הציונות ומחילה אותה גם על יעילות ועל הגברת התפוקה, יוצרת קשר דומה ומהווה פרקטיקה של שליטה בעובדים באמצעות האידיאולוגיה הלאומית. העובדים שתפסו את עבודתם כעבודה לאומית, נרתמו להגברת התפוקה, תוך שהם מקבלים את ההגדרה הקפיטליסטית שלה. ואם לא די בכך, שינוי זה בהגדרה מסמל גם את התפתחותה של צורה עמוקה יותר של שליטה בעובדים. שליטה נורמטיבית המעבירה את מוקד השליטה אל הפועלים עצמם מבלי צורך בפיקוח טכני או חיצוני יקר יותר ואפקטיבי פחות.

31. אצ"מ A316/5, ללא תאריך.

דוגמה לאופן שבו הוחדר רעיון הפרודוקטיביות במשמעותו הקפיטליסטית לשיח הציוני סביב חברת האשלג אפשר למצוא במאמרו של נובומייסקי, שבו הוא יוצר את הקשר בין פרודוקטיביות במובנה הטיילוריאני לבין האינטרס הלאומי, המשותף לתעשיינים ולעובדים. תחת הכותרת "לאן פנינו מועדות? מה מוטל עלינו?", טוען נובומייסקי כבר בפתח המאמר כי כתיבתו באה לשרת את עתיד הארץ, עתיד הנמצא לטענתו, בסכנה. "ובכן", כותב נובומייסקי, "מה דורשים אנו היום ממנהיגי הפועלים... אנו רוצים שיתעניינו בשאלת פריון העבודה של הפועל. זוהי שאלה שאנו מייחסים לה חשיבות מרובה. בחוץ-לארץ, ובעיקר בארצות-הברית, קשורות הוצאות העבודה קשר אמיץ בפריון. למעשה, גורמים אלה הם לא נפרדים זה מזה. שכר העבודה הגבוה הנהוג בארצות-הברית, מוצדק על-ידי פריון העבודה הגבוה. הקושי שלנו בארץ-ישראל הוא היעילות הפרודוקטיבית הנמוכה מאוד של העבודה... הזכרתי לעיל את החשיבות הרבה של פריון העבודה ואת ההכרח להעלותו. בארצות-הברית התפתח מדע חדש המכונה 'הנדסה תעשייתית'. מדע זה הונהג כמקצוע מיוחד בבתי הספר הגבוהים להנדסה, ומחלקות מיוחדות של חברות גדולות כגון 'סטנדרד אויל', 'דר-פונט', 'מונונטו' וכו' עובדות על-פי עקרונותיו".

ונובומייסקי מסכם: "על כל המעוניינים בדבר ועל כל אחד ואחד הרואה מראש את השינויים בגורל הארץ הממששים ובאים והמצפה להם – מוטל עליהם לנקוט במשותף אמצעים הדרושים כדי להמתיק את תוצאות המשבר" (נובומייסקי 1945). בדברים הללו כורך נובומייסקי את טובת הארץ עם הגברת הפרודוקטיביות במובנה הקפיטליסטי, חיבור ההופך מאוחר יותר למובן מאליו. ההסתדרות היא שמקימה את המכון לפריון העבודה, היא שדוחפת ליצירת מועצות הייצור המשותפות שבהן אמורים נציגי הפועלים לשתף פעולה עם מהנדסי הייצור בהחזרת פרקטיקות של ניהול מדעי, והיא אשר מסייעת לצבוע פרקטיקות אלה כחלק בלתי-נפרד מן ה"פריקט הציוני-סוציאליסטי".

ראינו, אם כן, שהפעולה האידיאולוגית שנקטה חברת האשלג, מסגרה את פעולתה במושגים ציוניים דומיננטיים. מושגים שאפשרו לה גישות למשאבים, שליטה בעובדים והגברת התפוקה ללא תוספת שכר. מסגרת זו מסייעת גם לקשירת העובדים למקום העבודה, קשירה רגשית מתוך תחושה של שילוב אינטרסים ושותפות גורל. ה"לאומיות" בצורתה הציונית-סוציאליסטית משמשת כאידיאולוגיית תיעוש המציגה את הלאום כגוף עליון שאותו צריכים הצדדים הניצים לשרת יחדיו. הכפפת האינטרסים הנוגדים של התעשיינים ועובדיהם לגוף אחד משותף מטשטשת את ניגוד האינטרס הבסיסי שבין שתי הקבוצות, ויוצרת את הזדהותם של העובדים עם מנהליהם.

כיצד הפכה הציונות הסוציאליסטית לאידיאולוגיית ניהול נורמטיבית?

ברלי וקונדה (Barley and Kunda 1992), בעקבות עציוני, מבחינים בין שני סוגים של שליטה בארגונים: השליטה הרציונלית, המכניסטית, הנכפית על העובד מבחוץ, זו המגדירה עבורו את גבולות העשייה ומציעה דרכים לפיקוח על עשייה זו. ומולה, השליטה הנורמטיבית – אופן שליטה מתוחכם יותר, המעביר את מוקד השליטה אל נבכי נפשו של העובד, וזאת באמצעות קשירתו הרגשית לפירמה. במקום אחר דנים ואן-מן וקונדה (Van Maanen and Kunda 1989) באופן שבו מצליחים ארגונים לשלוט ברגשותיהם של עובדיהם, ובאמצעות קישור בין רגשות אלה לבין המישור התרבותי בארגון, שולטים למעשה בהתנהגותם של העובדים. השליטה ברגשות היא שליטה ששולט העובד בעצמו. זוהי צורת שליטה פנימית יעילה ביותר, המופעלת בין השאר, באמצעות המנגנונים האידיאולוגיים. תפיסתה של החברה כחלק מן המפעל החלוצי של היישוב מעניקה לה מעמד מיוחד בנושאה ובנותנה עם פועליה ועם מוסדות היישוב. הדימוי החלוצי העניק לה שיתוף פעולה רחב ואפשר לה לזכות בנאמנותם הבלתי-מוגבלת כמעט של העובדים, מתוקף נאמנותם לרעיון הציוני ותפיסתם את העבודה בחברה כחלק מן המעשה החלוצי. נאמנות זו נשמרה גם בעתות גאות כלכלית ומחסור בידיים עובדות. באופן כזה קשרה החברה בין רגשותיהם של עובדיה כלפי הציונות לבין התנהגות הנדרשת מהם כעובדי המפעל. בכך הפעילה למעשה סוג מתוחכם של שליטה בעובדים, שליטה המבטיחה את היענותם של העובדים לצורכי החברה מתוך הזדהות עמה, ונטרול תחושת ניגוד האינטרסים בין שני הצדדים. המעקב אחר דרכו של נובומייסקי, מאפשר לנו, אם כן, להראות כיצד מובנה השיח התעשייני כחלק מן השיח הסוציאליסטי הדומיננטי, ובה-בעת נוטל חלק בהבנייתו בתקופה הקדם-מדינתית המוגדרת כתקופה של בניין אומה.

אחד הסממנים הבולטים בהצלחתה של אידיאולוגיה הוא יכולתה של קבוצה הנושאת אותה לזוהת עצמה עם סמלים או סימנים הסוחפים תגובה אמוציונלית בהקשר חברתי כלשהו. בכך היא מביאה להפיכת הפרשנות הניתנת עלייה לפרשנות דומיננטית, כזו המגדירה גם עבור קבוצות אחרות את האופן שבו עליהן לתפוס את המציאות; במלים אחרות, להפוך את תפיסתה ל"מוכנת מאליה". כזוהו המקרה של התעשיינים. הצלחתם להפוך את האינטרס הכלכלי הפרטי שלהם למזוהה עם האינטרס הלאומי מאפשרת להם לזכות בהטבות לגיטימיות רבות מבלי שאיש יערער על זכותם זו. זהות זו מאפשרת להם, למשל, לדרוש מאיתנו לרכוש "כחול לבן" בשל מחויבותנו ללאום ולחזיון, ולעשות זאת בשם "מטה כחול לבן" המייצג למעשה אינטרסים פרטיים.

ראינו, אם כן, כי האידיאולוגיה הלאומית בצורתה הדומיננטית במקרה הישראלי, הציגה הסוציאליסטית, שפותחה בראש ובראשונה כאידיאולוגיה פועלית, היא שהפכה, ובמידה רבה עדיין מהווה, אידיאולוגיית תיעוש בהקשר הישראלי. הפרק הבא יבקש להאיר נקודות דמיון בין המקרה של חברת האשלג לבין פועלם של התעשיינים בני-זמננו. בחרנו בפועלו של סטף ורטהיימר כדוגמה בולטת לרלוונטיות של טיעוננו.

4. וריאציה על נושא: ציונות שלב ג – סטף ורטהיימר והתעשייה הציונית

הניסיון להציג את פעילותו הציונית כעסקת נדל"ן גדולה שנעשתה בתנאים חריגים מתאימה לאנשים שעיקר פעילותם היא ספרות נדל"ן והמעוניינים לקטוע כל יוזמה חופשית שאיננה קשורה קשר של תלות במסד הפוליטי, יוזמה שמטרתה הגשמת הציונות! (ורטהיימר 1996).

סטף ורטהיימר הוא בעליו של מפעל "ישקר" לייצור להבים, נשיא "כפר ורדים" והוגה רעיון פארק התעשייה, חתן פרס ישראל וחבר כנסת לשעבר. הוא נתפס כדבורה של התעשייה הישראלית המתקדמת ושל האינטרסים שלה, המשקפים לדעתו את האינטרס המובהק של מדינת ישראל כולה. אולם מעבר לכל נתפס ורטהיימר כ"ציוני מגשים", וככזה משמש לנו המקרה שלו כאנלוגיה טובה לסיפורו של נובומייסקי. חשוב לציין כי הבחירה בוורטהיימר אינה אקראית, וכי פעולתו אינה דומה לזו שנוקטים כל התעשיינים או אפילו רובם. איננו מבקשים, אם כן, לטעון שדבר לא השתנה בפעולתם של התעשיינים, אלא להאיר נקודות של דמיון. פעולתו האידיאולוגית של ורטהיימר תשמש לנו, לכן, כאילוטרציה לטיעון על השימוש שעושים התעשיינים בשיח הציוני במתכונתו הקולקטיביסטית, לצורכיהם גם כיום.

יש להדגיש, פעולתו של ורטהיימר נעשית בהקשר שונה מזה שבו פעל נובומייסקי, הקשר שאינו רואה בתעשייה בת חורגת לציונות. השינויים בשיח הציוני בכלל, ובזה הנוגע לתעשייה בפרט, הם רבים ועמוקים, ויריעתו של מחקר זה קצרה מלתארם. אולם כמה נקודות ראויות בכל זאת לאזכור: עוד לפני קום המדינה הכריעה הנהגת מפלגות הפועלים בעד שיתוף פעולה עם ההון הפרטי ובעד הקמת תעשייה פרטית לצורך קליטת עלייה וכדי לתת תשובה לצורכי הלאום. לאחר 1948, ובעיקר בימיו של פנחס ספיר כשר התעשייה, גברה מאוד מעורבותה של המדינה בתמיכה בתעשייה הפרטית. תעשייה פרטית הוקמה באזורי פיתוח בתמיכה מסיבית של המדינה בהלוואות, בפטור ממיסוי ובסבסוד עמוק. הרטוריקה הציונית המשיכה להיות גורם מרכזי בשיח התעשייתי, אך עתה היא מופנית כלפי המדינה, כגורם לגיטימי ציוני בתביעה לקבלת סיוע.

סוג אחר של שינוי אידיאולוגי ומוסדי, הרלוונטי לעניינו, מתואר לעתים כמעבר מסוציאליזם למדינת רווחה (הורוביץ וליסק 1990), שבה עקרונות השוויון, הריכוזיות והנאמנות לאידיאולוגיה הסוציאליסטית נחלשים ומוחלפים במנגנונים מדינתיים של סעד לחלשים. שינוי זה מדגים משהו מן ההקשר השונה שבמסגרתו נאבקים התעשיינים לבסס את מקומה של התעשייה ולזכות בלגיטימציה כיום.

חוקרים אחרים מרחיקים לכת בתיאור השינויים האידיאולוגיים והמוסדיים שעברו על מדינת ישראל מאז הקמתה. רם (1995), למשל, מציג תיאור תלת-שלבי: מעבר מציונות במתכונתה הסוציאליסטית, לניאורציונות שבמרכזה השיח המשיחי של כיבוש הארץ במונחים דתיים והתיישבות בשטחים שנכבשו ב-67'. השלב השלישי מוגדר כשלב ה"פוסט-ציוני", ובו האידיאולוגיה הדומיננטית היא קפיטליסטית וליברלית, אידיאולוגיה המעדיפה אינדיבידואליזם על קולקטיביזם

ורואה בזכות הקניין ובעשיית רווחים לכיסו של הפרט, ערכים בפני עצמם. אחד המאפיינים של שלב זה, כפי שהוא מתואר למשל אצל שמיר (1994),³² הוא צמיחתה של "בורגנות מנדרינית", אליטה המתאפיינת בהתנתקות מן המדינה וממוסדותיה ובתמיכה מסיבית בתהליכי הפרטה המעצימים את מעמדה בשוק הפרטי. קבוצה זו מכונה בעקבות עמוס עוז, "בורגנות חדשה", ושמיר מניח כי זוהי אליטה דומיננטית המעצבת שיח ישראלי שונה מזה שהורגלנו לו.

גם אם אינטואיטיבית קל לקבל טענות אלה, הרי מידת השפעתן על השיח הציבורי בכלל, ועל זה התעשייתי בפרט, עדיין לא נמדדה. סקירת פעולתו של סטף ורטהיימר, לכאורה אחד הנציגים הבולטים ביותר של ה"בורגנות החדשה", מציבה כמה סימני שאלה סביב השינוי, המתואר כמהותי כל-כך, בשיח הדומיננטי. אם אכן הפך שיח זה דומיננטי, היינו מצפים למצוא בדבריו של ורטהיימר טיעונים המבססים תביעות שונות על עקרונותיו של השיח ה"חדש". עקרונות כ"זכויות אדם", "חופש הפרט", "חופש העיסוק" או "זכויות קניין". במקום זאת, עיון בפעולתו של ורטהיימר מעלה תמונה שונה: גם כיום מאפיינים שרידיה של הרטוריקה המזהה את התעשייה עם צרכיו של הקולקטיב הלאומי-יהודי, את מאמציהם של התעשיינים לזכות בלגיטימציה. אלא שהפעם מכון המאמץ האידיאולוגי למטרה מדויקת יותר, אל עבר ממשלת ישראל המרכזת בידיה משאבים לגיטימציוניים, סימבוליים ובעיקר פיננסיים, הנחוצים מאוד לתעשיינים.

הממצאים מלמדים שכמו נובומייסקי, גם ורטהיימר נהנה ממשאבי הלאום הניתנים לו בזכות היותו ציוני וחלוץ. סטף ורטהיימר הוא חוזה ה"ציונות שלב ג'" (פרידלנדר 1983). בחזקו את הקשר בין יעדיה של התעשייה לבין אלה של הקולקטיב הלאומי-יהודי בישראל הוא מציין ש"השלבים הקודמים היו התיישבות וביטחון. עכשיו צריך להחליט שהתעשיות ליצוא הן יעד לאומי" (שם). את יום העצמאות הוא מציע להפוך לחג התעשייה: "כבר מזמן היה צריך יום העצמאות להיות יום חגה של העבודה. כל הישובים שבהם יוצרים ומייצרים – היו צריכים לעמוד במרכז המצעדים המביטים קדימה, לעבר עתידה של מדינת ישראל... חג אמיתי, שלם ומשקף יהיה לנו רק כאשר נשכיל להבין, שהעצמאות האמיתית הינה העצמאות הכלכלית הבנויה על עבודה, ייצור, ויצוא ישראלי" (ורטהיימר 1986א).

בזכות הזיהוי שהוא יוצר בין התעשייה בכלל, וזו שבבעלותו בפרט, לבין שני סמלים מרכזיים בשיח היהודי בישראל של שנות השבעים והשמונים: מניעת הירידה ויהוד הגליל, מבטיח ורטהיימר לעצמו עמדה מרכזית בשיח הדומיננטי, המאפשרת לו להעלות תביעות שיתפסו כלגיטימיות. בעשרות טורים אישיים בכל העיתונים היומיים מציע ורטהיימר כי תעשייה ליצוא, ובמיוחד תעשיית היי-טק, היא התשובה למניעת ירידה והשבת הבנים, צורה חדשה למושג ה"עבודה העברית". "דולרים אין לנו הרבה, והמעט שיש, חייב להיבדק מעתה במה הוא מושקע. קנה המידה החדש יכול להיות רק אחד: האם זה דולר שמוריד לגולה ישראלים, או האם זה דולר המעלה יהודים לישראל ומחזיר יורדים... כולם מסכימים שייצור פירושו בלימת הירידה, איכות חיים המקרבת את השלום, וזה הכלי לעצמאות ישראל" (ורטהיימר 1985).

גן התעשייה בתפן מתואר גם הוא במושגים של החזרת יורדים: "באים אלינו ישראלים חוזרים עם קצת ממון ואנו מקווים שהממשלה תרד לנו קצת מן הכתפיים עם המסים שלה... תנו לנו להרוויח כסף כדי שמתבטע זר ייכנס לקופת המדינה ושנוכל להעסיק כמה שיותר עובדים ליצוא..." או במקום אחר: "ורטהיימר קבע שלוש מטרות להקמת גן התעשייה וכפר ורדים: שאנשים לא יברחו מהגליל, שאנשים לא יברחו מהארץ ושירידים ישובו מחו"ל" (גורן 1985). הקמת גני תעשייה באזורים מרוחקים, המוגדרים כאזורי עדיפות לאומית, כמו אלה שבתפן ובעומר, והקמת יישובים דוגמת "כפר ורדים" לצדם, מרחיבה את התמונה ומאפשרת לוורטהיימר להציג עצמו באופן מובהק יותר כ"ציוני מגשים", וכמי שמשותף בפרקטיקה של "כיבוש הארץ" – זו הזוכה למקום כה נכבד ב"ניאור-ציונות" – או בצורתו האידיאולוגית הנוכחית של המושג "יהוד הגליל והפרחת הנגב".

דוגמה לעבודה אידיאולוגית שכזו מצויה במאמר שפורסם בעיתון מעריב תחת הכותרת "ציונות ארץ-ישראל שנות השמונים", ובו מתואר חזונו של "חוזה הכפר" (כפר ורדים): "עכשיו צריך לבנות

32. אם כי חשוב לציין ששמיר אינו מאמץ את הטרמינולוגיה ואת הפרידיזציה של רם.

את הגליל ואת היצוא. להביא לנוף הכי יפה בארץ מפעלים קטנים וחכמים" (פרידלנדר 1983). את הקמת היישוב וגן התעשייה הוא משווה להקמת דגניה ואת הקמת התעשייה שם הוא משווה לרגע המעצב של הציונות, בואם של הבילויים: "הבילויים מצאו כאן הוויה גלותית עלובה, נתמכת סעד של יהדות העולם... מול הוויה זו חרשו את האדמה, הקימו את המושבות... בתפן אנו מנסים לפתח זהות של אדם החי מיגיע כפיו, גאה בכישוריו ועצמאי מבחינה כלכלית, מפתח זהות של עם חופשי וריבון, שאינו חייב את הצלחתו אלא לעבודתו" (ורטהיימר 1993). מגדיל לעשות ירון לונדון, המציג את ורטהיימר כבורוכוב מודרני שאינו נלאה מלהטיף: "היהודים עודם מתכבדים בהשכלה ומתבזים בעבודה. הם לא יודעים איך לברוא אומה על-פי בורוכוב: בסיס רחב של עובדי כפיים וחוד של משכילים רכי כפיים. הבו לנו אלף יזמים צעירים שינהיגו אישיאיש מפעל חכם, ובו מאה עובדים, ותימנע הירידה מן הארץ, תיפתר בעיית מאזן התשלומים, ובנשימה אחת יוקלו גם בעיות הביטחון" (לונדון 1996).

מול זיהוי זה של התעשייה עצמה עם מטרותיה הבולטות של הציונות, ורטהיימר אינו מציג לכאורה שום דרישה. להפך, לאורך כל הדרך הוא קורא לאי-התערבות הממשלה במשק. "יהיה עלינו להיגמל מהשתת חיינו על כספי חסד ותרומות". "על הממשלה לזוז בהדרגה הצדה ולפנות עוד נחת להגדלת היצוא..." (ורטהיימר 1985). או במקום אחר: "המטרה הלאומית בהא הידיעה כיום היא לצמצם את כוחו ועוצמתו של המכבש הממשלתי, על מנת להשאיר יותר מרחב מחיה לאדם הפרטי" (ורטהיימר 1986). תביעה זו להתנתקות מן המדינה משתלבת היטב בטענה הסוציו-היסטורית על אודות שינוי בשיח הלאומי-יהודי-ישראלי. לכאורה אין נזקקים עוד היומים התעשייתיים והמנהלים ללגיטימציה, שמשמעה העמדת משאבי המדינה או החברה לרשותם, או חקיקה התומכת בתעשייה. הם יכולים לעמוד ברשות עצמם ולכן מקדמים תהליכי הפרטה. עמדה זו של ה"בורגנות החדשה" מוסברת גם בהתפוררותו של המרכז הפוליטי שבידיו היו נתונים משאבים אלה לחלוקה. המהפך הפוליטי של 77' מתואר כראשיתה של התפוררות זו, ואת השינויים המעמיקים שעוברת ההסתדרות הכללית (עכשיו ה"חדשה"), שעל מקומה המרכזי בעיצובו של השיח התעשייתי בתקופת היישוב כבר עמדנו, מתוארים כשיאו של התהליך. בהעדר משאבים לחלוקה, לא זקוקים התעשיינים למרכז הפוליטי, ולכן תובעים ביתר שאת להתנתק ממנו. אולם הסברים אלה לא מייחסים חשיבות מספקת לעוצמתה של המדינה ולשליטתה הישירה באמצעים רבים ומגוונים במשק כולל זה המוגדר כפרטי. שליטה זו מתגלמת למשל בבעלות המדינה על הבנקים ועל מרבית החברות המרכזיות במשק, כמו גם בדפוסי הקצאת הלוואות ומענקים למפעלי תעשייה בהתאם ל"סדרי עדיפות לאומיים".

על מנת לזכות במשאבים הנחוצים להם, צריכים אפוא התעשיינים להמשיך ולזהות עצמם עם סדרי ה"עדיפות הלאומית" הללו, המשקפים קונסנוס פוליטי והנחות יסוד מובנות מאליהן בשיח היהודי-ישראלי. בין העקרונות המארגנים של שיח זה מצויים עקרונות שאפשר לסווגם תחת הכותרת "פתרון הבעיה הדמוגרפית": עקרונות המקבלים כמובנת מאליה את השאיפה לקיומה של ישראל כמדינה יהודית עם מיעוט ערבי. עקרונות המדגישים צורך בעלייה ומניעת ירידה, פיזור אוכלוסין המתבטא למשל בקריאה ל"ייהוד הגליל", ונושא ההתיישבות המשיכו להיתפס כפרקטיקה חלוצית שהיא ביטוי לכיבוש הארץ. היכולת לזהות עצמם עם פרקטיקות המבטאות "צרכים לאומיים" אלה, היא שמקנה לתעשיינים יכולת ליהנות מלגיטימציה מצד המדינה, המעניקה להם משאבים רבים ושונים, משאבים המצביעים את דרישתם להינתקות מן המדינה באור ציני.

למרות קריאתו הנרגשת להינתקות מן המדינה, ותביעתו מן המדינה לצאת מן המשחק הכלכלי, תוך טענה הדומה לטענות שהכרנו בדבר היות המדינה, על מוסדותיה השונים, מקל בגלגליו של התיעוש,³³ נסמך גם ורטהיימר על מקורותיה ומשאביה. מפעלי "ישקר" שבבעלותו של ורטהיימר קיבלו, למשל, החזר בשיעור 38% מהשקעתם במבנים ובציוד. לכן התעשייה שהקים בתפן (הוקם למעשה על-ידי החברה הממשלתית "מבני תעשייה" ביוזמתו של ורטהיימר ונמכר לו, לאחר מכן,

33. "הממשלה והכנסת חולות. הן שצריכות להיגמל. הן אפילו לא צריכות להבריא את הכלכלה. כל מה שמבקשים מהן הוא לא להפריע..." (ורטהיימר 1986).

במחצית שוויו בספרי החשבונות – רוזן 1993), ניתן גם מענק ממשלתי אקסקלוסיבי של דולר לכל מטר מושכר המהווה למעשה סובסידיה נוספת לתעשייה הפרטית. נוסף על כך זוכים המפעלים שבבעלותו לפטור ממסים וארנונה למשך שנים רבות, ולהטבות נוספות שעל היקפן קשה לעמוד. הבסיס הרשמי להענקת הטבות אלה הוא זיהוי טובתם הפרטית של התעשיינים עם טובת ה"לאום והמדינה".

זיהוי זה בין מפעליו הפרטיים שמטרתם המוצהרת היא עשיית רווחים לבין האינטרס הלאומי הקולקטיבי, מאפשר לוורטהיימר לזכות בהטבות רבות המניבות הון ובכל זאת להציג את פעולתו, שעליה זכה גם בפרס ישראל, כפעולה לאומית המשרתת את הקולקטיב. גם מתנגדיו הבולטים מהססים להציגו כמי שמעביר כספי מדינה לכיסו הפרטי, בשל התפיסה הרווחת בציבור (לא במעט בזכות פועלו שלו) כי התעשייה הפרטית משרתת למעשה אינטרס לאומי. או דבריו של פקיד בכיר באוצר שאמר בשיחה פרטית: "סטף ורטהיימר הוא קדוש. הלוואי שהיו לי עוד כמה כמוהו. המדינה היתה נראית לגמרי אחרת".

גבולות השיח הם שקובעים מיהו הדובר הלגיטימי. נובומייסקי הוגדר, הן בכתביו הוא, והן על-ידי אחרים כחלוץ לאומי. ורטהיימר מתואר כציוני, כ"תעשיין מגשים" (שמר 1986), וכ"חוזר", תואר ההופך אותו למעין הרצל חדש, הוגה הציונות החדשה. כינויים אלה מותירים אותו בתוך גבולותיו הבטוחים של השיח המאפשרים לו לדרוש "לתת פטור ממס הכנסה למשך שנה או שנתיים לכל מי שעובד בתעשייה" (פרידלנדר 1983), או "ביטול המסים על המגזר המייצא" (שמר 1986). רעיונות אלה ואחרים אינם מוצגים כ"הפחתת עלות העבודה והבטחת רווחיו של התעשיין", אלא כפרקטיקות שיבטיחו את שגשוגה של המדינה למען כל תושביה. בכך דומה פעולתו האידיאולוגית של ורטהיימר לזו של נובומייסקי. היכולת לשלב את טיעוניהם בשיח הלאומי של תקופותיהם, זה המנוגד לכאורה לאינטרס שהם מייצגים, היא שמאפשרת להם באופן פרדוקסלי לשרת אינטרס זה. שני הדוברים דומים גם בכך שהם תורמים תרומה משמעותית לעיצובו של השיח המדיר אותם לכאורה.

בפרק הבא נבחן השלכות כלליות יותר של הקשר בין "לאומיות" ו"תיעוש" בספרות הכללית, ונסה להצביע גם על האופן שבו קראה ההיסטוריוגרפיה הישראלית תהליכים אלה.

5. היסטוריה והיסטוריוגרפיה

התיעוש והלאומיות באו לעולם כשהם שלובים זה בזה. המאה ה-19 באירופה ראתה בהתפשטות של תהליך התיעוש, ובהיבט בהתרחבות השפעתו של עקרון ה"לאומיות", כעיקרון הפוליטי המרכזי המסדיר את היחסים בין מדינות ובינן לבין תושביהן, וכמוקד רגשי מרכזי לתחושת השייכות של בני החברה המודרנית. התיעוש והמיכון, שהביאו לשבירתו של הסדר הפוליטי והחברתי הפיאודלי וליצירתם של סדרים אחרים וחדשים, כמו גם ה"לאומיות", ששינתה את גבולותיהן הטריטוריאליים של יחידות השליטה ואת אופי היחסים הפוליטיים בתוכן, הם מן התהליכים החברתיים המרכזיים להבנת העולם המודרני המוכר לנו. חוקרים מתחומים שונים: סוציולוגים, היסטוריונים, כלכלנים ואנשי מדע המדינה, הקדישו את תשומת-לבם לחקר הקשר המורכב בין שני התהליכים, מתוך הנחה שבהקשר ההיסטורי המשותף לצמיחתם במרבית המקרים ההיסטוריים שנחקרו, יש כדי ללמד על התנאים להיווצרותן של שתי התופעות החשובות הללו ועל השפעת הגומלין ביניהן.

לשאלת הקשר בין תהליך ה"תיעוש" לבין תופעת ה"לאומיות" ניתנות בספרות חשובות שונות, שאותן אפשר לטווג לשלוש צורות מרכזיות: א. הקשר הפילוסופי: הלאומיות והתיעוש כנובעים מן הרעיונות שהתפתחו בעידן ההשכלה. גישה זו נשענת על התפיסה ההגליאנית, הגורסת כי בכוחן של "אידיאות" לכוון מציאות. התפתחותן של תנועות לאומיות, והתפתחותן של "מדע הניהול" מוסברים כניסיון לתור אחר סוג חדש של סדר חברתי, פוליטי וכוחני. ב. הקשר ה"מורדני": הלאומיות כנובעת מן התיעוש או להפך. תפיסה זו רואה בלאומיות תגובה או תוצר של תהליך התיעוש הנתפס כחלק מתהליך המודרניזציה. הלאומיות נתפסת כאן כתשובה לצורך האינטגרטיבי

של חברה בתהליכי שינוי. ג. הקשר ה"נשאי" הרואה בתיעוש ובלאומיות כנישאים על-ידי נשאים חברתיים (Social Carriers) משותפים.

הקשר מן הסוג השלישי עוסק בלאומיות כאידיאה וכפרקטיקה הממסגרת את המציאות עבור קבוצות שונות. האידיאולוגיה הלאומית נתפסת כחלק ממאבקן של קבוצות שולטות בשיח להפיכתה של תפיסת עולמן להגמונית. הניסיון לאתר מוסד או קבוצה חברתית, העושים שימוש ברעיון הלאומיות לשירות צורכיהם, מניח בבסיסו כי הלאומיות היא אידיאולוגיה המכוננת ומשענת את מציאות חייהן של הקבוצות השונות הנאבקות על ייצורה ומקנה לגיטימציה לטענותיה של קבוצה מסוימת לזכויות יתר. גישות אלה אינן מתעלמות מתפקידה האינטגרטיבי של הלאומיות. להפך, הן מדגישות יסוד זה, אך מאירות את התהליך כחלק ממאבק על שליטה בהגדרת המצב. האינטגרציה, במקרה זה, נתפסת כקשורה באינטרסים מורכבים של הנשאים.

איתור הנשאים החברתיים השונים היוצרים את הקשר בין תיעוש ללאומיות קשור במידה רבה במקרה האמפירי הנחקר. מוזכרים לרוב שלושה נשאים עיקריים: המדינה, הפועלים החזקים והקפיטליסטים. במקרה הישראלי, כאמור, נוטים לקשור את התפתחות הלאומיות הדומיננטית באינטרסים של הפועלים. עבודות בכיוון זה, בהקשר הישראלי, הולכות ומתרבות (ראו למשל Shafir 1989; גרינברג 1993). הטענה המודגשת במחקרים אלה מראה כי השימוש באידיאולוגיה הלאומית מאפשרת לפועלים המאורגנים (למשל במסגרת הסתדרותית) לתבוע זכויות יתר בצורת הבטחת תעסוקה בתנאים מועדפים, על סמך היותם בני האדם. לתעשיינים, על-פי גישה זו, אינטרס הפון, גלובלי, שמטרתו שבירת הגבולות הלאומיים. תפיסה זו משתלבת היטב בראייה מרקסיסטית שצפתה את דעיכתה של הלאומיות כתוצר של השליטה הבורגנית המחפשת תמיד שווקים חדשים. אולם תפיסתו של מרקס את עתידה של הלאומיות הוכחה, כידוע, כבעייתית. יתר על כן, אחד המקרים הקיצוניים ביותר של קפיטליזם עולמי, זה של "פורד" בארצות-הברית, מוכיח כי האינטרס הקפיטליסטי יכול דווקא לקדם חיוזון של ישויות לאומיות. ה"פורדיזם" של ראשית המאה ה-20 ראה בתיעוש תהליך טכני המתקיים בתוך גבולות טריטוריאליים-לאומיים מוגדרים ולפיכך התנגד ליבוא עובדים זרים והשתתף בפרויקטים לאומיים של הקניית השפה האנגלית למהגרים. נראה, אם כן, שמקרה המחקר שדנו בו אינו ייחודי למקרה הישראלי, וגם במקרים אמפיריים אחרים נמצא כי התעשיינים פעלו במסגרתה של אידיאולוגיה לאומית. אולם ראיית הלאומיות בהקשר הישראלי המסוים גם כאידיאולוגיית תיעוש, תורמת תרומה חשובה לשיח הסוציולוגי-היסטורי המקומי בכך שהיא מאתרת נשא נוסף, הנתפס בדרך-כלל כמי שהודר מן השיח וכמי שהשיח אינו משרת את האינטרס שלו, ומצביעה על מעורבותו בהבניית שיח זה. במעקב אחר דרכו של נובומייסקי, כמקרה מייצג של הפעולה התעשיינית, הראנו כיצד מובנה השיח התעשייני כחלק מן השיח הציוני-סוציאליסטי הדומיננטי ובה-בעת נוטל חלק בהבנייתו בתקופה הקדם-מדינית המוגדרת כתקופה של בניין אומה שבה השיח הלאומי הוא השיח הדומיננטי. באילוסטרציה על דרכו של ורטהיימר הראנו גם כיצד ממשיכים התעשיינים לפעול להכללת התעשייה כפעולה ציונית גם עתה, כדי לזכות במשאבים כלכליים ולגיטימציוניים.³⁴

יתרה מכך, ראיית הציונות גם כאידיאולוגיית תיעוש, סותרת אחת מן התפיסות המקובלות בהיסטוריוגרפיה של הכלכלה הישראלית, זו הרואה בציונות הסוציאליסטית מקל בגלגליה של הכלכלה הפרטית (אהרוני 1991). תפיסה זו, המועלית על-ידי רוב ההיסטוריונים של הכלכלה הישראלית, מציגה את המוסדות המדינתיים הציוניים, לפני קום המדינה ולאחר מכן, כמי שהכשילו יוזמה פרטית ופגעו בסיכויי ההצלחה שלה. הראינו כאן, שהצגתה של התעשייה במסגרת ציונית היא שאפשרה לה לזכות במשאבים ובתמיכה של הון לאומי שהועבר לידיים פרטיות.

תפיסה אחרת דובר התפתחות התעשייה, היא זו המוצגת על-ידי דוד לוי (1993), הטוען כי התעשייה הפרטית היא למעשה תוצר של המדינה האוטונומית (המתגלמת באישיותו של פנחס ספיר),

34. דוגמה טובה לצורך בלגיטימציה נוגעת לסוגיית שימור ערכי טבע הנתפסים כנפגעים על-ידי התעשייה המנצלת אותם לצרכיה. מקרה בולט בהקשר זה הוא מאבקה של רשות שמורות הטבע/החברה להגנת הטבע מול מפעלי ים-המלח (יורשיה של חברת האשלג). טיעוני המפעלים מוצגים לא אחת במסגרת אידיאולוגיה לאומית.

המצליחה לבלום קבוצות עסקיות, להעדיף אחרות ולעצב בכך את המבנה הסטרוקטורלי של התעשייה בישראל. גישה זו ממעיטה מחשיבותה של התעשייה הפרטית הטרנס-מדינתית וגם מחלקם של התעשיינים כקבוצת כוח בעלת אינטרסים ברורים הפועלת הן ברמת השיח והן ברמה הפרקטית לרכוש לגיטימציה ולהגדיל את רווחיה. גישה אחרת, זו של התעשיינים עצמם, מצביעה על התעשייה כפרקטיקה ציונית לכל עניין ודבר, ומתעלמת מן התועלת הישירה שהפיקו התעשיינים מקישור זה.

חיבור זה ביקש להצביע על אפשרות אחרת, אפשרות הרואה את מאבקם האידיאולוגי של התעשיינים להרחיב את גבולות השיח הציוני הדומיננטי כך שיכיל את פעולתם כפעולה לאומית ויאפשר להם ליהנות ממשאבי הלאום ולהפיק מהם רווח פרטי שייתפס על-ידי החברה כולה, כלגיטימי. מאבקם של התעשיינים הוא מאבק להלבנתו של הקפיטליזם, שעדיין נתפס, בהקשר הישראלי, כלגיטימי רק כאשר הוא קשור באינטרס של הכלל. קבלתו של ה"קפיטליזם הלאומי" מאפשרת לנשאו, התעשיינים הפרטיים, לתבוע ולקבל משאבים לאומיים ומדינתיים ולנכסם לעצמם, מבלי שהדבר יעורר התנגדות.

חיבור זה עוסק אפוא בסיפור הצלחה. הצלחתם של התעשיינים הפרטיים ובעלי ההון לזהות עצמם עם טובת הכלל וטובתו של הלאום עד כדי הפיכתו של זיהוי זה למובן מאליו. ביטוי להצלחה זו אפשר לראות בשיח על ההפרטה המתקיים עתה בחברה הישראלית וטיועו הפוכים כמעט לחלוטין לטיעונים שאפיינו את השיח הציוני על אודות ההון הפרטי מול זה הלאומי בראשית ימיו של היישוב. שיח ההפרטה מניח כהנחת יסוד את יכולתו העדיפה של הסקטור העסקי ושל בעלי ההון הפרטי לנהל מפעלים וחברות ענק. ההסבר להעברת מפעלים המוגדרים חיוניים דוגמת חברת התעופה הלאומית והתעשיות הבטחוניות, כמו גם מפעלים המבוססים על אוצרות הטבע של המדינה, דוגמת "כימיקלים לישראל", לידיים פרטיות, מבוסס על הטענה שכוחות השוק ויכולתם העדיפה של בעלי ההון לניהול העסקים, ישרתו בצורה עדיפה את האינטרסים של המדינה והלאום. תפיסה זו מציגה את ההפרטה כנצחונם של האינטרס הציבורי על שאיפתם של הפוליטיקאים לצבור כוח גם במחיר הפסדו של הציבור. הוזהות בין האינטרס הכללי לבין זה של בעלי ההון, מונח בגישות אלה כמעט כמובן מאליו.

עם זאת, חשוב להזכיר כי אין בכונתנו לטעון כי התעשיינים פעלו ופועלים אך ורק ממניעים כלכליים, וכי השימוש באידיאולוגיה הציונית נעשה לצרכים מניפולטיביים ובא אך ורק על חשבונם של "פועלים מנוצלים". אין זה המקרה. האינטרסים של הפועלים ושל מעסיקיהם שלובים אלה באלה, ומתוך כך העובדה שהתעשיינים הכפיפו עצמם לשיח הציוני בגרסתו הסוציאליסטית, אפשרה לפועלים לזכות גם הם בהישגים חשובים במאבקם. השיח הציוני-סוציאליסטי היווה לכן מסגרת אידיאולוגית וסימבולית שבתוכה ניהלו הצדדים את המשא ומתן ביניהם. מסגרת דינמית המכוננת ומעצבת תוך כדי מאבק שהיא משמשת לו זירה, ושסמליה משמשים בו ככלי נשק.

החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב

- אחרוני, י., 1991. הכלכלה הפוליטית בישראל, אשכולות, תל-אביב.
- אורן, דבורה, 1985. מעורבותה של חברת האשלג בהתיישבות היהודית לחופי ים-המלח בתקופת המנדט, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- אייזנשטדט, ש.ג., תשכ"ז. החברה הישראלית: רקע, התפתחות ובעיות, מאגנס, ירושלים.
- אלמוג, יהודה וכן ציון אשל, תשט"ז. חבל ים-המלח, עם עובד, תל-אביב.
- ביילין, יוסף, 1987. התעשייה העברית — שורשים, כתר, ירושלים.
- בן-אליעזר, אורי, 1996. "טשטושה של ההבחנה בין מדינה לבין חברה בישראל: הגיניאלוגיה של החלוץ", מגמות (3): 207-228.
- ברודי, ישראל ב., 1949. ים המלח — מה הם השגיה של חברת האשלג, המדפיס, ירושלים.
- גוזנסקי, תמר, 1986. התפתחות הקפיטליזם בפלשתינה, מפעלים אוניברסיטאיים, חיפה.
- גורן, יהודה, 1985. "תעשייה עם איכות חיים", מעריב, "עסקים", 10.12.85.
- גירץ, קליפורד, 1990. פרשנות של תרבויות, כתר, ירושלים.
- גל, אלון, תשמ"א. "השקפתו של ברנדייס על אופן בניין הארץ", הציונות ו: 14-97.
- גלעדי, דן, 1969. "חזמה פרטית, הון לאומי וגיבוש פוליטי של הימין", אצל ש. נ. איזנשטדט, ח. אדלר, ר. בר יוסף, ו ר. כהנא (עורכים), המבנה החברתי של ישראל, אקדמון, ירושלים, עמ' 86-98.
- גרינברג, לב, 1993. ההסתדרות מעל הכל, נבו, ירושלים.
- הורביץ, דוד, 1948. הכלכלה הארצישראלית בהתפתחותה, דביר, תל-אביב.
- הורוביץ, דן ומשה ליסק, 1990. מצוקות באוטופיה, עם עובד, תל-אביב.
- הרצל, בנימין זאב, תש"ג. אלטנוילנד, מצפה, תל-אביב.
- ורטהיימר, סוף, 1985. "מושגים חדשים בדרך להבראה", מעריב, 7.6.85.
- , 1986א. "יום העצמאות, חג התעשייה", ידיעות אחרונות, 12.5.86.
- , 1986ב. "ממשלה שמבזבזת את בניה", מעריב, 25.10.86.
- , 1986ג. "גמילה נוסח שולץ", ידיעות אחרונות, 28.8.86.
- , 1992. "איך עושים מכסף קטן כסף גדול", מעריב, 4.9.92.
- , 1993. "המלחמה על הזוהרת", מוסף הארץ, 19.3.93.
- , 1996. "האמת לאמיתה על סוחרי הנדל"ץ", מעריב, 11.6.96.
- זוסמן, צבי, 1974. פער ושוויון בהסתדרות, מסדה, רמת-גן.
- כהן, אריק, 1973. "העיר באידיאלוגיה הציונית", אצל א. שחר, א. וינטראוב, א. כהן, ו א. שלח (עורכים), ערים בישראל, אקדמון, ירושלים.
- כהנא, ראובן, תשכ"ח. "עמדות האידיאלוגיה הדומיננטית כלפי מדענים ופרופסיונלים בתקופת היישוב", אצל ש. נ. איזנשטדט, ר. בר יוסף, ר. כהנא, ו א. שלח (עורכים), רבדים בישראל, אקדמון, ירושלים.
- לוי, דוד, 1993. פנחס ספיר והפיתוח התעשייתי של ישראל, המרכז לפיתוח ע"ש פנחס ספיר, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- לונדון, ירון, 1996. "חולצה כחולה", ידיעות אחרונות, "שבעה ימים", 21.6.96.
- מצר, יעקב, 1976. הון לאומי כמושג יסוד בציונות, מכון פאלק, ירושלים.
- , 1978. "לאומיות כלכלית במשק היהודי בתקופת המנדט", רבנון לכלכלה 98.
- , 1979. הון לאומי לבית לאומי 1919-1921, יד בן צבי, ירושלים.
- נובווייסקי, משה, 1945. "לאן מועדות פנינו?", הארץ, 8.7.45.
- , 1950. האמת על זיכיון ים-המלח, הארץ בע"מ, תל-אביב.
- , 1958. מימת הבאיגל לים-המלח, שוקן, תל-אביב.
- פירר, רות, 1984. "עלייתו ונפילתו של המיתוס החלוצי", כיוונים 23: 5-23.
- פרידלנדר, נילי, 1983. "הבטיחו להם גן של ורדים", מעריב, 23.12.83.
- קופלביץ, יהודה וכן ציון ונסקי, תש"ה. חבל סדום, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- קושניר, שמעון, 1973. אדם בערבה: פרקי עלייה מחיי יהודה אלמוג, עם עובד, תל-אביב.
- רוזן, רמי, 1993. "הסוד של ורטהיימר", הארץ, 12.3.93.
- רם, אורי, 1995. "ציונות, פוסט-ציונות וניאו-ציונות", הרצאה בכנס האגודה הסוציולוגית הישראלית, קיבוץ עינת.
- שאלתיאל, אלי, 1990. פנחס רוטנברג, עם עובד, תל-אביב.
- שטרנהל, זאב, 1995. בניין אומה או תיקון חברה, עם עובד, תל-אביב.
- שמיר, רונן, 1994. "הפוליטיקה של הסבירות: שיקול דעת ככוח שיפוטי", תיאוריה וביקורת 5: 7-24.
- שמר, טלי, 1986. "מונולוג של תעשיין מגשים", 2001, 24.6.86.
- שנהב, יהודה, 1991. אידיאלוגיות ניהול בעידן הרציונליות, משרד הביטחון ההוצאה לאור, תל-אביב.
- , 1992. "על ההבניה החברתית של פריון העבודה", משפט העבודה ג: 195-212.
- , 1995. מכונת הארגון: חקירה ביקורתית ביסודות תורת הניהול, שוקן, תל-אביב וירושלים.
- שפירא, יונתן, 1978. הדמוקרטיה בישראל, מסדה, רמת-גן.

Barley, Stephen R., and Gideon Kunda, 1992. "Design and Devotion: Surges of Rational and Normative Ideologies of Control in Managerial Discourse," *Administrative Science Quarterly* 37: 363-399.

Bendix, Reinhard, 1969. *Nation Building and Citizenship*. New York: Wiley.

—, [1956] 1974. *Work and Authority in Industry: Ideologies of Management in the Course of Industrialization*. Berkeley: University of California Press.

- Foucault, Michel, 1981. "The Order of Discourse," in *Untying the Text*, ed. R. Young. London: Routledge and Kegan Paul.
- Hall, Stuart, 1982. "The Rediscovery of Ideology: Return of the Repressed in Media Studies," in *Culture, Society and the Media*, ed. Gurevitch et. al. London: Methuen, pp. 56-90.
- Herzog, Hanna, 1985. "Politics of Signification — the Academic and Public Discourse over Social Boundaries of Israeli Society," Paper presented at the first conference of the Association for Israel Studies, Dartmouth College, Hanover.
- Kimmerling, Baruch, 1983. *Zionism and Territory*. Berkeley: University of California Press.
- , 1992. "Sociology, Ideology and Nation Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Society," *American Sociological Review* 57(August): 446-460.
- Near, Henry, 1987. *Frontiersmen and Halutzim*. Haifa: Discussion Paper, University of Haifa.
- Ram, Uri, 1989. "Civic Discourse in Israeli Sociological Thought," *International Journal of Politics, Culture and Society* 3(2): 255-272.
- Roniger, Luis, and Michael Feige, 1992. "From Pioneer to Freier: The Changing Models of Generalized Exchange in Israel," *European Journal of Sociology* 33: 280-307.
- Shafir, Gershon, 1989. *Land, Labor and the Origin of the Israeli-Palestinian Conflict, 1882-1914*. Cambridge, Mass.: Cambridge University Press.
- Shalev, Michael, 1992. *Labour and the Political Economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- Shapiro, Yonathan, 1971. *Leadership of American Zionist Organization, 1897-1930*. New York: University of Illinois Press.
- Shenhav, Yehouda, 1995. "From Chaos to Systems: The Engineering Foundation of Organization Theory, 1879-1932," *Administrative Science Quarterly* 40: 557-585.
- Taylor, W. Frederick, [1911] 1947. *The Principles of Scientific Management*. New York: Harper.
- Van Maanen, John, and Gideon Kunda, 1989. "Real Feelings," *Research in Organizational Behavior* 11: 43-104.